

ҚАЗАҚСТАН ҒАЛЫМДАР ОДАҒЫ

Оразалы СӘБДЕН

Сізді не қызықтырады:

- Біз қайда бара жатырмыз?
- Байлығымыз кімнің қолында?
- Рухани құндылығымыз ба?
- Табиғат пен адам гармониясы ма?
- Экономика мен технология ма?
- Ауыл тағдыры ма?
- Білім мен ғылым ба?
- Адамға не керек?
- Жастар болашағы ма?
- Мемлекетті тиімді басқару ма?
- Ұлы дала тұлғалары ма?
- Адамзаттың ХХІ ғ. өмір сүру жолы ма?
- Тағы басқа Абай көтерген өзекті мәселелердің жауабын осы кітаптан табуыңыз мүмкін.

АБАЙ және қазақ болашағы
(Қара сөздерін ХХІ ғасырда іске асыру тетіктері)

ТАРИХИ ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР

Алматы, 2015

Академиктің он үш ойлы сөздері

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

С 28

АБАЙ және қазақ болашағы. Тарихи ұлы тұлғалар.

С 28 Сәбден О. - Алматы, 2015, - 166 б.

ISBN 978-601-7283-16-2

Халқымыздың дана да дара кемеңгері, данышпан ақыны әрі ойшылы – Абай Құнанбайұлының қара сөздері қазақ халқын, жалпы адамзат баласын екі ғасырдан бері рухани құндылықтарға жетелеуде. Осыны негізге алған автор ХХІ ғасырда, жаһандану заманына жаңа көзқараспен қарап, инновациялық серпіліс беріп, экономикалық талдау жасап, алдағы цивилизациялық сұраныстарға лайық деген өзінің он үш ойлы толғамдарын оқырмандарға ұсынып отыр. Бұл еңбекте Қазақ елін алға жетелейтін құндылықтардың тетіктері мен тың пікірлер берілген, болашаққа бағыттайтын жол мен жобалар да бар. Сондай-ақ, қазақ еліне, жалпы өркениетке елеулі үлес қосқан тарихи ұлы тұлғалар туралы қысқаша мәлімет беріледі.

Кітап көпшілік оқырмандарға, әсіресе жастарға және болашақ адамзат өркениетіне бей-жай қарамайтын қауымға арналған. Автор аз да болса бұл еңбек, Қазақстанның келешекте дамыған, демократиялық мемлекеттердің қатарына жетуіне өз септігін тигізеді деген үмітте.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7283-16-2

© Сәбден О., 2015

Автордың рұқсатынсыз аталған жұмысты немесе оның бөлігін тарату және авторлық құқық бойынша нормаларды бұзу, басқа да әрекеттер заңмен қудаланады.

МАЗМҰНЫ

Ой		
төркіні	Алға жетелейтін құндылықтар	9
Бірінші сөз	Дүниежүзі қайда барады?	15
Екінші сөз	Біз кім едік, қазір кімбіз, қайда бара жатырмыз, алда не күтіп тұр?	18
Үшінші сөз	Қандай байлығымыз, потенциалымыз бар, қалай пайдаланып жатырмыз? Не істеу керек?	23
Төртінші сөз	Рухани құндылығымыз қандай, қазір қай деңгейде, қалай жаңғыртамыз?	27
Бесінші сөз	Білім мен ғылымның деңгейі қандай, қалай серпіліс береміз?	36
Алтыншы сөз	Денсаулық пен спортымыз қалай?	45
Жетінші сөз	Ауылдың хал - жағдайы қандай, оны қалай көтереміз?	51
Сегізінші сөз	Әр адамға, отбасына керегі не?	58
Тоғызыншы сөз	Жаңа технологиясыз бәсекелестікке түсе аламыз ба?	68

Оныншы сөз	Табиғат пен адам гармониясы қандай?	74
Он бірінші сөз	Басқару жүйесі тиімді ме, кәсіби біліктілігіміз қай деңгейде, тиімді етіп қалай басқарамыз?	79
Он екінші сөз	Адамзаттың ХХІ ғасырда өмір сүру жолы	89
Он үшінші сөз	Қорытынды оймен бір сұрақ келешекке	93
Әдебиеттер		100
Қосымша	1990-2014 жж. Қазақстан Республикасы Президентіне, Үкіметіне берілген ұсыныс – хаттар тізімі	104
Автор туралы		106

МАЗМҰНЫ

Тарихи ұлы тұлғалар

Кіріспе	111
1. Томирис (ж.ж.с.д. 570-520)	114
2. Атилла патша (406-453)	115
3. Ер тонга	116
4. Тоныкөк (646-741)	118
5. Қорқыт (VIII-IX ғғ.)	119
6. Манас	121
7. Әбу Насыр әл-Фараби (870-950)	122
8. Арыстан баб (1103)	124
9. Жүсіп Баласағұн (1020)	125
10. Қожа Ахмет Ясауи (1093-1166)	127
11. Низами Гянжауи (1141-1209).....	129
12. Қашқари Махмұт (1029-1101)	130
13. Бейбарыс сұлтан (1223-1277)	132
14. Әмір Темір (1336-1405)	133
15. Ұлықбек (1394-1443)	136
16. Әлішер Науайы (1441-1501)	138

17.	Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1551)	140
18.	Абылай хан (1711-1781)	142
19.	Мақтымқұлы (1733)	145
20.	Шоқан Уалиханов (1835-1865)	146
21.	Абай Құнанбайұлы (1845-1904)	148
22.	Ататүрік (1881-1938)	150
23.	Ғабдолла Тоқай (1886-1913)	152
24.	Тұрар Рысқұлов (1894-1938)	153
25.	Берді Кербабаев (1894-1974)	156
26.	Мұхтар Әуезов (1897-1961)	157
27.	Дінмұхамед Қонаев (1912-1993)	159
28.	Расул Гамзатов (1923-2003)	161
29.	Шыңғыс Айтматов (1928-2008)	163

*«Өміріңді сарп қыл өлгеніңше,
жоба тап, жол көрсет,
келешек қамы үшін»
Шәкәрім*

*Абай - ой мен сөз
бостандығының символы*

ОЙ ТӨРКІНІ

Халқымыздың ойшылы, қазақ поэзиясын шыңына шығарған кемеңгер ақын **Абай** атақты ғұлама көріпкел **Нострадамус** сияқты бар болғаны 59 жыл өмір сүрді [1,2,3,4]. Абайдың көптеген қара сөздері екі ғасыр бойы руханиятқа қызмет етті, қазір де қоғамның тынысымен үндес, өміршең, өзекті. Бірақ заман өзгеруде, қазір ХХІ ғасыр, жаһандану процесі алға кетті. Дүниеде болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтардың көптігі соншалықты, кейде қоғам оларға ілесіп үлгере алмауда. Оларды ғаламтордан, т.б. өзгерістерден байқауға болады. Сондықтан менің ойымша **жаңа білім, ғылым, жоғары технология, рухани жаңғыру** арқылы жаңа көзқарас керек. Олар жаңа цивилизациялық дамуға серпіліс береді [5]. Ол үшін біз Ұлы Абайдың қара сөздеріне жүгінеміз, ақыл-ой таразысына салып болашақ өмір сүру жолдарын болжай аламыз. Өйткені ақын өзіндік бағытты ұстана отырып, адам бойындағы қасиеттерді саралап береді. Ұлы ақын нені айтады? Қалай айтады? Нені болжайды? Осының түйінін шешуді болашақ ұрпаққа, яғни бізге қалдырады. Сол себептен Абайға жүгініп, қара сөздерін талдай келе, қазіргі заманға - ХХІ ғасырға не лайық, келешекте не істеу керек деген сұрақтарға жауап іздедім.

Егер дәл қазір Абайдың өзі болса, алыс - жақын айналада және өзімізде болып жатқан құбылыстарға, адамзаттың жанайқайына не айтар еді? Оның өңменінен өтетін ащы өмір шындығына, лауазымына қарамай айтатын сынына, дәлеліне қазіргі билік сол бұрынғы Абайға қарағандай қарай ма екен?! Жоқ әлде, басқа қылықтарын жасайды ма екен?! **Абай - ой мен сөз бостандығының символына айналды.** Ахмет Байтұрсынов айтқандай: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек». Әсіресе билік басында отырғандар Абайды ұмытып та кеткен сияқты. Депутаттар да, Үкіметте де, әкімшілік жүйесі де Абайға сілтеме жасамайды. Неге? Ұлы Абайдың феномені, оның ой-өрісін, болмысын бәріміз, үлкеніміз де, кішіміз де, байымыз да, кедейіміз де жақсы көреміз, мойындаймыз да. Ал ісіне келгенде біріміз оның айтқандарын істеуге тырыссақ, ал екінші жартымыз неге керісінше жасаймыз? Осы сұрақтың жауабын табу қиынға соқпақ.

Қазақ келешегі, ұлттық мүдде үшін қиын болса да, мұндай күрделі өзекті тақырыпқа баруыма тура келді. Мақсат - бұрынғы Абайдан қазіргі көзқарастың ерекшелігі Абайдың көзімен тек кемшіліктерді айтпай, ертең не болатынын ескере отырып, не істеу керек деген сұрақтарды шешетін ғылым мен өмірге негізделген тетіктерін көрсетуге тырысу. Біз 70 жылдан астам Кеңестер одағының ісінен сөзі көптеу, қазақ тілімен тарихына, төл мәдениетіне бұғау болған ұранымен келдік. Енді егемендік алғаннан кейін де, 24 жылда жақсы істермен қатар ұрандату көп, мақтаншақтық қалар емес, іс жүйесіздеу, өнімсіздеу, шындық аз т.б. Көш жүре түзеледі деуші еді... Біз қашан түзелеміз? Ол үшін не істеу керек? Осы ой мазалап, шешімін табу үшін көп ойландым. Болашақ үшін алаңдаймын.

Азды-көпті өмір сүрудемін. Осы жасқа дейін дүниенің төрт бұрышын шарладым. Алдымен КСРО спорт шебері, сонан соң жас ғалым, белгілі ғалым, 4 рет Парламент депутаты ретінде қызмет атқардым. Қазір танымал ғалым ретінде дүниежүзілік конгресс-конференцияларға қатысудамын, 600 астам ғылыми еңбектерім, оның ішінде 70 монографиялық кітаптарым жарық көрді. Көптеген шетел ғалымдарымен пікір алыстым, оның ішінде Д.Стиглиц, Р.Ауман сияқты Нобель сыйлығының иегерлері де бар. Жалпы 60-тан астам елдерде болдым, сондықтан да тағдырыма ризамын. Көрген-білгенімнен ойға түйгенім баршылық. Соларды ортаға салуға Абай бабамыз түрткі болды. Бұл ой маған ұшақта Еуропа, АҚШ елдеріне бара жатқанда, ұзақ ұшқанда, ұлы Абайдың қара сөздері мен дала ойшылы Шәкәрім туындыларын қайта шолып өткенде келді [1,6]. Он үш қыздан кейін мені еркелетіп, кішкентай кезде тентек-бала атандырып өсірген Кенжекүл әже - анамның өсиетін еске алып, сол уақытта қойын дәптеріме оның еркелетіп қойған атымен «Ошанның 13 ойлы сөздері» деп жазып та қойыппын.

Ұлы ақынның қара сөздерін оқып отырып, ойға қалдым. Оқыған сайын ақынның айтқан сөздері мені қанаттандырды, өмірдегі болып жатқан келеңсіздіктерге қарап отыру мен үшін қиын болды. Сондықтан қолыма қалам алып, ішкі ойларымды жазуға бекіндім. Біз болашақты қалай болжаймыз? Осылай кете берсек ұрпағымыздың, яғни қазақтың тағдыры не болады? Әлемде болып жатқан әртүрлі қақтығыстардың зардабы бізге тиіп кетпей ме? Өткеннен не аламыз, болашаққа не береміз? Күрделі сұрақтардың шешімін табу үшін осы еңбекті жазуға бел будым.

Әсіресе мен 2012 жылдың басында ҚР БҒМ Экономика институтының директорлық қызметінен (биліктің әділетсіздігінен) кеткеннен кейін, Қазақстан үшін және дүниежүзінің дамуы үшін қазіргі таңда сұраныс тудырып отырған **халықаралық мегажобалар жасадым. Олар:** «Қуаттылығы» бойынша бүкіл әлем үшін валютаны универсалды түрде анықтайтын әдіс («Вм/ валютаға қатынасы»); Түркістанды рухани астанаға айналдыру үшін «Түркістан өңірі» жаңа рухани-технологиялық кластерін құру»; «Әлемдік тәртіптегі жаңа ғаламдық татулық үлгісі»; «Қоғамды ізгілендіру мен қауіпсіздік – жаңа әлемдік тәртіптің негізі»; «XXI ғасырдағы адамзаттың өмір сүру стратегиясының концепциясы»; «Әлемдік процестерді басқару мен реттеудің желілік моделі» [5,7]. Осы жобалар қолдау тауып, Нобель сыйлығының лауреаты және басқа да шетел ғалымдары тарапынан жақсы ғылыми пікірлер берілді [5]. Оның тиімділігі мен жемісін уақыт көрсетер...

Жаһандану жағдайында, өтпелі кезеңде, мүмкін, біздің заманның адамдары тарихта бірінші рет тарихымыздың соңғы екенін қабылдар немесе дамудың жаңа кезеңі туралы шешім қабылдаған тарихта бірінші ұрпақ болып қалармыз. **Себебі біз – әлеуметтік-рухани эволюцияның жоқ болып кету уақытына ең жақын келген адамзат ұрпағымыз.**

Сонымен қатар ұлы Абай, оның панорамалық портретін ашқан ғұлама жазушы Мұхтар Әуезовпен және сол Мұхтарға қолдау көрсеткен халықаралық деңгейдегі көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың еңбектері мен ерлік істері мені қатты толғандырды, сол толғаныстарды, ой-пікірлерімді, көзқарастарымды қазақ келешегі үшін жүйеледім [1,2,3,8].

Әрине ұлы Абай бізге қазіргі өмірде қалай өз бақытыңа жетесің деген тура жолды, оның дәрісін алақанға салып берген жоқ. Абайдың гениалдығы, ақыл-ойының тереңдігі, көрегендігі кейінгі ұрпаққа әр-түрлі проблемаларды шешуге, өз жолын табуға көмектеседі. Қалғаны келешектің еркінде. Абай дүниетанымын тану, оны ғылыми негізде ұғыну үшін, оның ұлттық, шығыстық рухани жүйесін дүниежүзілік ой өркениетінің дамуымен байланыстыруда, қазіргі ХХІ ғасырдың цивилизациялық жаңалықтарымен ұштастыруда деп ойлаймын. Сонда ғана біздер Абай дүниетанымы болмысына ғылыми тұрғыда дендеп, қазіргі және келешек өмірге бейімдеп іске асыра аламыз. Осы еңбекте Абайдың ой өркениетін ізгілендіру қоғамын құруға пайдалану әрекеттері жасалған [5].

Шынымды айтсам, өңімде ой арқылы, түсімде де осы тұлғалармен «сіздер қалай ойлар едіңіздер» деп талай өзекті тақырыптар бойынша кәдімгі тірі адамдай бірнеше рет кенестім, содан кейін ой-тұжырымымды жасадым. Өйткені бұл ой мені үнемі мазалаумен болды. Кейде осындай идеяны, ауыр ойды арқалап көтере аламын ба деп толқыдым да. Дегенмен нар тәуекелге барып, Ұлы Абайдың ізімен, болашақтың бір қажетіне жарар деген ниетпен осы «он үш қара сөзді» жаздым. Бұл – әрине уақыттың еншісінде.

«Он үш қара сөздің» әр сөзінің мазмұны екі бөліктен тұрады. Біріншісі - неге жеттік, мәселенің қазіргі жағдайы қалай, екіншісі - не істеу керек деген сұраққа жауап іздеп, ұсыныстар беру. Соның арқасында Қазақстанды, яғни Қазақ елін жаңа цивилизацияға, ізгілендіру қоғамына көтеру. Алға жетелейтін жеті базалық құндылықтардың тетігін көрсету.

Олар:

- жер байлығы,
- руханият,
- білім, ғылым, денсаулық, спорт,
- ауыл, жастар,
- экономика мен технология,
- табиғат пен адам гармониясы,
- осылардың басын қосып елді тиімді басқару мәселелері.

*Көк тұман – алдыңдағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар, көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат жоқ, сурет те жоқ, көзім талған.
Абай*

*Әлем 2050-2100 жылдарда
қалай болатынын бүгін
болжамасақ, кеш қаламыз*

БІРІНШІ СӨЗ

Дүниежүзі қайда барады?

Соңғы уақытта әлемнің өзгергені соншалықты – кейде алдағы уақытта бізді не күтіп тұрғанын көру қиын? Ең өзектісі **дағдарыстан қалай шығу**, ғаламдық теріс өзгерістерден адамзатты қалай құтқару мәселесі тұр. Олар: әлемдік климаттың жылынуы, су және азық-түліктің жетіспеуі, әлеуметтік-экономикалық және саяси шиенілестер, т.б. түрлі астан-кестен өзгерістер, апаттар және теріс үдерістер.

Адамзат алдында бұрын-сонды болмаған мұндай әлемдік мәселелер бұған дейін шешімін таппаған-еді. Сол себепті әлі күнге дейін АҚШ, ЕО, БҰҰ, G8-нің қай-қайсысы да дұрыс шешім қабылдауға қауқарсыз болып отыр, тіпті Украинадағы мәселеге де. Тек санкциялар арқылы мұндай ауқымды мәселені шешуге болмайды. Ал Таяу Шығыс пен Африка т.б. елдерінде жағдай ушығуда.

Мұның себебі экономикалық заңдардың сақталмауынан, табиғат заңдылықтарының орындалмауынан, сондай-ақ циклді дамуда басқарудың заңдылықтарын бұзу салдарынан болып отыр. Сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) өз жарғысын өзі орындамайды, халықаралық адам құқығы, т.б. Дүниежүзілік қоғамдастықтың үлкен билікке, оның ішінде G8 мемлекеттеріне сенімсіздігі артуда. Дүниежүзілік жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) жартысынан көбі осы мемлекеттерде және де халықаралық, трансұлттық компаниялар дүние жүзінің 50%-дан астам байлығын басқарады. Оған қосымша АҚШ, Ресей, Қытай, Солтүстік Корея жаппай қарулануда. Мысалы, дүниежүзінің қару жарағының 50%-нан көбі АҚШ-тың қолында. Осы жағынан алып қарайтын болсақ, **біз 3-ші дүниежүзілік соғыстың алдында тұрған сияқтымыз.** Қазір әлем құрдымға кетудің алдында тұр және оның одан әрі даму жолы қауіпті жағдайда десе де болады.

Осылардан кейін еріксіз сұрақтар туады: Біз өзі қайда бара жатырмыз? Бізді қайда алып бара жатыр? Біз де неге білмейміз қайда бара жатқанымызды? Алып бара жатқандар да білмейді, қайда алып бара жатқанын?! (Мен АҚШ-тан бастап G8 мемлекеттерін айтып отырмын). Жаһандану заманында туған проблемаларды жеке шешу өте қиын, тіпті алып елдер қатарындағы АҚШ-тың өзі де не істерін білмей отырған жоқ па?! Оны 2001 ж. Нью – Йоркте болған жарылыста көрдік. Сол үшін мұндайда **бір біріккен күш, идея керек, интеграциялық даму керек.**

Менің ойымша дүниежүзі екі бағытпен жүруі мүмкін. Біріншісі жоғарыда келтірілді. Себебі дамыған елдер тек

баюды ойлап, бүкіл жер ресурстарын, энергияны өндіру, жалпы экономиканы дамытуды бұрынғыдай өзгеріссіз, тек бір бизнесті жүргізу әдісімен жасап отыр. Нәтиже белгілі – дүниежүзілік дағдарыс. Қалғаны сонымен күресумен әлек. Екіншісі- **уақытында қоғамдық трансформация жасау, бұл кезек күттірмейтін іс, жаңа түбегейлі өзгерістерге бару жолы.**

Осыдан мен мынадай қорытындыға келдім. Өзгеріс жасайтын уақыт келіп жетті, ең алдымен адамдардың ой-санасын, сол арқылы **әлемдік психологияны** өзгертетін, рухани, моральдік құндылықтарды қайта жаңғыртатын, адамзатты өз отбасында тәртіпке шақыратын жаңа жол табу күн тәртібінде болуы керек. Бұл туралы мен ғалым ретінде БҰҰ, G8, G20 мемлекет басшыларына өз ойымды ашып жазған болатынымын (09.2014ж), дүниежүзілік, халықаралық конгресстерде де баяндама жасадым. Сол ұсыныстардың ішінде дүниежүзілік заң ұйымы ретінде **Дүниежүзілік Парламент** құру керек дедім. Көптеген проблемалармен әр мемлекет өздері айналысады. Бұл Парламент тек дүниежүзілік ең басты проблемаларды шешу үшін қажет. Оған дүниежүзілік дағдарыс, климаттың жылынуы, соғысты болдырмау, әсіресе ядролық, азық-түлік қауіпсіздігі, ашаршылықпен күрес, әлемді саяси қайта құру, космосты игеру сияқтылардың жататындығы белгілі. Келесі алда күтіп тұрған мәселелердің бірі – Біріккен Ұлттар Ұйымын және басқа да халықаралық ұйымдарға жаңаша реформа жасау мен трансформациялау. Олар дүниежүзінде ең басымды проблемалармен айналысуы керек. Бұл пікірлер жеке кітапта берілген [5].

Егемендігімізді алғанымызға ширек ғасырға жуық уақыт өтті, қазақ халқы жаңа цивилизациялық заманда өз орнын тауып, Ұлы дала тұлғаларынан сабақ алып, Абай айтқан өсиеттерін алға тартып, дамыған елдердің қатарына қосылуға тырысуы керек.

*Екінші мүмкіндігіміз,
бар байлығымызды тиімді
пайдаланбасақ жұтылып
кетуіміз мүмкін*

ЕКІНШІ СӨЗ

Біз кім едік, қазір кіміз, қайда бара жатырмыз, алда не күтіп тұр?

Осы сұрақтың шешімін табу үшін біз ең алдымен тарихымызға жүгінеміз. Өйткені тарихты білмей, болашақты болжау мүмкін емес. Бұл киелі жерде дүниежүзі дамуының тарихи логикасын еске алсақта болар. Мысалы, ежелгі Еуразия, Қазақстан жерінде тас ғасыры, қола, темір дәуірі, сақ, ғұн, қаңлы, үйсін мемлекеттері, түркі қағанаттары, т.б. орта ғасырлық мемлекеттер мен хандықтар болғаны белгілі. Каспий теңізінен Қытайға дейінгі аралықтағы алып кеңістікте біздің өркениет тарихымыз болғанын білеміз. Нақтырақ айтар болсақ, біздің тарихымыз сонау Шайбани Әбілқайыр ханнан әлдеқашан бұрын басталып, сонан соң Керей мен Жәнібек хандар, Қасым хан, т.б. көптеген хандардың есімдерімен жалғасын тауып, Қазақ мемлекеттілігі деген атаумен қоса

жүрген еді. Міне сол кездегі ел тағдыры хандар мен батыр бабаларымыздың қолында болып, ұланғайыр жерімізді бөгде елге бермеу үшін барын салған болатын. Өйткені олар қазақ жерін нығайтуда, қазақтардың үстемдігін орнатуда орасан зор әрекеттерге барды. Қазақ хандығы тұсында астанасы Түркістан қаласы болған қазіргі Қазақстан жері стратегиялық тұрғыдан аса маңызды өлкелерінің біріне айналған еді. Міне нақтырақ айтар болсақ, қазақ халқы арғы заманды айтпағанның өзінде, 550 жылдық хандық тарихында аса ауыр саяси, рухани, әлеуметтік-экономикалық процестерді басынан кешірді.

Ал бүгінде барша әлем мойындаған, үлкен беделге ие болған, ертең дамыған мемлекеттердің қатарына енгелі отырған тәуелсіз Қазақстанның тарихы күрделі кезеңдерден тұрады.

Қазақстан Республикасы егеменді Мемлекет мәртебесін алғалы 24 жыл. Жоғарғы Кеңестін депутаттығына 4 рет сайланып, сол кездерді еске алар болсам, Президиум мүшесі ретінде 1-ші заңдардың жасалуы, мемлекеттік институттардың құрылуы, өз ақшамыз «теңге» шығып, қаржы жүйесіне енгізілуі, бірінші рет Ата заңымыздың қабылдануы әлі де көз алдымнан кетер емес. Рәміздерімізді Жоғарғы Кеңесте қабылдап тұрғанда, «ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы арманы орындалды» деп көзден жас шыққан да уақыттар болды. Ал қазір біз дүние жүзі мойындап, дамып келе жатқан елдер қатарындамыз. Бірақ мына жаһандану заманында, алдағы еліміздің болашағын ойлар болсақ, еліміз дағдарысқа ұшырамау үшін, одан қалай шығу үшін алда атқарылар істер көп.

Біз дүниежүзіндегі елдерді тарих таразысына салар болсақ, әр елдің даму тарихы әр қилы. Айталық, **ең алдымен біз Қытайдың 5 мың жылдық тарихын**, өзіміздің тарихымызды, **Азия мен Еуропаның** дамуын зерделесек, сонымен қатар қазіргі жаһандану процесіндегі жаңалықтарды електен өткізер болсақ, бір ой туады. Біздің **шығыс халықтарының** тарихына келер болсақ, тағдыр бізге **2 тарихи мүмкіндік** берді. **Біріншісін** біз пайдалана алмадық, ол кетті. Ал **екінші мүмкіндікті** енді тиімді пайдалана алмасақ, не **алпауыт мемлекеттерге жұтылып кетеміз**, не өмір бойы мәңгі шикізат елі болып соларға қызмет етеміз. Тағдыр бізге осындай сұрақты көлденең қойып отыр [7].

1-ші мүмкіндік дегеніміз– бұдан 1000-1500 жыл бұрын біздер, шығыс елдері дамыған еді. Соның дәлелі ретінде ғұлама ғалымдарымыз әл-Фараби, Ибн-Сина, Ұлықбек, т.б. математика, медицина, философия салалары бойынша әлемдік деңгейдегі озық ойлы жаңалықтарды ашқандығын айта аламыз. Еуропа сол уақытта артта қалған еді. Кейінгі 500 жылда Еуропа мемлекеттері шығыстан, соның ішінде түркілерден қаншама жаңалықтарды алып, **жылу машинасын** жасап, теңіз көлігін, зауыт-фабрикалар салып, өндірісті қарқынды дамытты. 2012 жылы Лондон олимпиадасы ашылғанда олардың тарихи дамуын көрдік. Дүниежүзіндегі екі ұлы империялар Қытай мен мұсылман елдері қалып қойды. Кейіннен Еуропада: Эйнштейн, Ньютон, Эдисон, Фарадей шықты, Гегель, Рикардо, Маркс, т.б. қоғамның дамуына үлес қосты. Қазір сол Еуропа бізге үйретуде. Әлемдік ТОП-университеттері де батыс елдерінде, Америка Құрама Штаттарында шоғырланған. Ал сол шет елдерге білім қуып барып жүрген жастар, ілім берудің қайнар көзі біздің

Шығыс болғандығын біліп жүрулері керек. Эмпирикалық ілімдер, өмір мен дүние жаратылысы туралы мәселелер, даналық, терең философия, т.б. барлығы да Үндістан, Қытай осы бүгінгі Азия жерінен бастау алады. Ислам өркениетінің өзі ғылым мен мәдениетке көп нәрсе берді. Алайда, оның бәріне «капиталистік», «рационалды» «рух» берген Батыс болды. Осылайша, біз өзіміздің бай, терең негізімізді өзіміз жалғап алып кете алмадық. Бірақ Қытай кейінгі 20-30 жылдың ішінде экономикасына серпіліс жасап, қазір дүниежүзін мойындатып, АҚШ-тан кейінгі екінші орынға шықты. **XXI ғасыр Қытайдың ғасыры болмақ деген болжамды айтуға болады.**

Ал енді 2-ші мүмкіндік дегеніміз – ол біздің ата-бабаларымыздың найзаның ұшымен, білектің күшімен бізге қалдырған мұрасы. Ол табиғи қазба байлықтарымен адам капиталы. Қазақ халқының бойындағы тектілік, қан тазалығы, ғалымдардың зерттеуі бойынша, интеллектуалдық әлеуеті жоғары ұрпақтың қалыптасуына әсер етеді екен. Демек, ұлттық генофондымыз да табиғи байлықтарымыз сияқты біздің үлкен басымдықтарымыздың бірі. Дегенмен, дүние жүзінде ең бай елдердің біріміз, бірақ әлі де кедей тұрамыз. Неліктен? Ең бастысы жұтылып кетпей, осы қыруар байлықты халықтың игілігі үшін тиімді пайдалану. Алдымыздағы негізгі мақсат – өркениетті елдердің қатарына қосылу. Ескіше айтқанда, нардың жүгі қазіргі ұрпақтың мойнына түсіп отыр. Бұл тұста сапалы, бәсекеге қабілетті, рухы жоғары адамдық капиталымыз негізгі рөлді ойнайды.

Ежелгі Түркістан байырғы рухани орталық ретінде Ұлы Жібек жолында ерекше орын иеленгендігі тарихтан мәлім. Дүниежүзілік **атласты** алып қарасаңыз, Орта Азия аумағында

ежелден келе жатқан Түркістан, Самарқанд, Бұхара, Тараз сияқты ірі қалалар бар. Бүкіл тарихты таразылар болсақ, өте ерте кезеңдерді алмағанның өзінде, VI-VIII ғасырларда осы өңірде **Түркі қағанаты**, былайша айтқанда, түркі тілдес халықтар өмір сүрген [10]. Сол Түрік қағанатында ежелгі Түркістан қаласы рухани орталық ретінде тарихи орын алды. Кейін тарихтың ағымына байланысты түркітілдес халықтар әр тарапқа шашырап кетті. Мысалы, біраз түріктер Анадолыға кетті, сол жақта дамуының арқасында «Осман империясын» құрды, кейін Кемал Ататүріктің революция жасауының нәтижесінде, жаңа өркениетті мемлекет болып қалыптасты. Бүгінде 75 млн. халқы бар Түркия 20 дамыған мемлекеттер қатарына қосылуда, басқа туыс халықтарда өз мемлекеттерін құрып, даму үстінде.

Менің болжамым бойынша, егер Түркия демократиялық жолмен дами берсе, әсіресе жаңа білімге, ғылымға, технологияға, адам капиталына аса мән берсе, бұл түркі мемлекетінің келешегі мол. Осы жолда 2030 жылдары Түркия өзінің географиялық мүмкіндігін, халқының бірлігін, патриоттық күштілігін пайдалана отырып, Европа елдерінің алдына суырылып шығуы ғажап емес, тіпті мұсылман елдерінің лидері болуы да әбден мүмкін.

Мынау тұрақсыз жаһандану заманында ел мен елді, халық пен халықты біріктіретін интеграциялық идея болуы абзал. Осы іс-шаралардан кейін, тарихи құндылықтар арқылы біздің алдымызда адамның рухани жаңғыруына күрт өзгерістер ашылады. Қоғамның ар-ожданына кір келтірмей, деградацияға ұшырамауына, қауіпсіздікті сақтауда бір үлкен қадам жасау қажет. Адамның ой-өрісі ХХІ ғасырдың талабына, жаңа цивилизациялық қоғамға сай өзгеруі тиіс. Бұл дүниежүзілік

өркениеттің талабы. Ал өзімізге келсек, тұтас ұлтты оятатын ойлар, іске асыратын жаңа жобалар керек! Оларды осы Ұлы Абайдың қара сөздерінен, тарихи ұлы тұлғаларымыздың мұраларынан тауып дамытуға болады.

*Жер, қазба байлығы
жағынан дүниеде ең бай
мемлекеттердің біріміз.
Неге кедей тұруымыз керек?*

ҮШІНШІ СӨЗ

Сол ата - бабаларымыздың найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғап қалған жері мен байлығынан не қалды, қандай потенциалымыз бар, оны қалай пайдаланып жатырмыз, не істеу керек?

Қазақ хандығын құрған Керей мен Жәнібек хандар (1465ж.) бастаған тек қазақ хандарының ұзын саны ондаған. Ол Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих и Рашиди» еңбегінде, т.б. кітаптарда көрсетілген [11, 12].

Егеменділік алғалы Қазақстан басқа ТМД мемлекеттерімен қатар өз экономикасын дамытып келеді, табыстарыда жеткілікті, оны ешкім жоққа шығара алмайды. Бірақ мынаны ескерген жөн.

Қазақстан – дүниежүзінде ең бай мемлекеттердің бірі. Оның жер қойнауында Менделеев таблицасының 110 элементінің 99-ы бар, ал пайдаланатынымыз 60-тан астам. Біз, Қазақстан абсолютты ресурс қоры жағынан және де оларды әр адам басына шаққанда дүниежүзінде алдамыз. Мысалы, дүниежүзілік **вольфрам** запасының 50%-ы, **уранның** 25%-ы,

хром рудасының 23%-ы, **қорғасынның** 19%-ы, **цинктің** 13%-ы, **мыс пен темірдің** 10%-ы, барит, марганец, фторит т.б. Қазақстанда, сондықтан біз алдыңғы орындамыз. Оған қосымша сирек кездесетін, қымбат түрлі-түсті металл құрамдарында **рений, осмий, бериллий, титан, тантал, таллий, алтын, күміс** сияқты т.б. бар, **мұнай – газымыз, көмір, минералды су - текті** ресурстарымыз жеткілікті, тіпті шаш етектен деседе болады [13].

Осындай қыруар байлықтың үстінде отырып, Абайдың сөзімен айтқанда, неге «шеңгел шайнап жүрміз»? Қазақтың көбісі несиеден көз ашпай, төлей алмай отыр. Неге арабтар сияқты бай-қуатты тұрмаймыз? Неге солар сияқты жаңа туған баланың келешегі үшін жүз мың долларлап ақша банкке салмаймыз? Жоқ, әлде олардан біліміміз кем бе, есептесек, керісінше, артықпыз. Сонда бізге не кедергі? Дұрыс жолды қалай таңдаймыз деген ойлар бәрімізді мазалайды.

Қазақстанның мұнайы бар аймағының көлемі 1 млн. 700 мың шаршы км. (62 %) алып жатыр. Табиғи газ қоры 3 триллион шаршы метр шамасында екен. Ұлан - ғайыр аймағымыздың тек 50 %-на ғана біздің мамандар зерттеу жүргізген, олар еліміздің батыс, орта, шығыс аймақтарында. Академик Қ.Сәтбаевтың уақытысында, оның басшылығымен табылған (академиктер Г.Н. Щерба, А.К. Каюпов, А.А.Абдулин, Г.Б. Жилинский) жер, қазба байлықтарды 24 жыл бойы тек алып шетелге сатумен келеміз. Осылардың арқасында шет елде байыды, бізде де миллиардерлер бар. Жалпы қара халыққа тигені аз. Осы жылдары геология жағынан барлаулар күрт азайды. Халық кедейшілікте, өкініштісі, сол қазба байлық көздерін ашқан ғалымдардың өздері, отбасы үкіметтен жаңалық иесі ретінде көк тиын пайда көрген де жоқ. Керісінше, басқалар баюда.

Байлығы көп Жоңғар, Алтай, Калба жоталарында, Қаратау, Мұғалжар, Торғай, Маңғыстау т.б. жерлерде геологиялық экспедиция арқылы ізденістер күтуде [14,15, 16].

Міне, жағдай (мүшкіл), осы ағайын. Мұны көрген, өз ұрпағының теріс істерін көрген Абай қазір не дер екен? Абай он бірінші қара сөзінде былай дейді: *«Ұрыны тиюға да болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тияды?»* [1]. Қанша білім алсаңдарда, шетелге барсаңдарда, ұрпақтарым миларынды істетіп, өздеріне көмек бере алмапсыңдар демей ме?!

Енді не істеу керек деген сұраққа?

Біріншіден, біздің барлық жер асты және үсті байлықтарын тексеріп, електен өткізу керек. Аудит жасап, ең алдымен барымызды түгендеп алайық. Екіншіден, Парламентте заң қабылдау керек. Сол заңда жер, қазба байлықтың иесі - Қазақстандық болуы керек, немесе Мемлекеттің атынан Үкімет болу керек, ал қалғаны Арабтардағыдай біздің мамандар өскенше, олардың орнын басқанша, шетел мамандары жалданып істесін, менеджер болсын, тіпті топ менеджер болсын, тиісті контрактпен жалақысын алсын. Мұнайдың жылдық көлемін 100 млн. баррельге көбейтпекшіміз. Сонда біз келешекке не қалдырамыз?

Ал өз еңбегімен байыған қазақ азаматтарына, осы меншіктерді жаңаша басқарып, елін алға жетелеу үшін мүмкіндік берілсін. Әсіресе, қазіргі өсіп келе жатқан үшінші буын жастарының әлеуеті жоғары. Отаршылдық санадан азат, жаңа заман технологиясын меңгерген, әлемдік тілдерге жетік жастар осы ата-баба мұрасының бірден-бір заңды иегері болуы тиіс. Ол үшін сол жастардың білімі, кәсібилігі, еңбегі сарапқа

салынатын «әлеуметтік лифт» арқылы өсуіне біз, аға буын жағдай жасауымыз керек. Үшіншіден, уақытысында біліп-білмей қабылдаған халықаралық контрактілерді заңмен қайта қарау керек. Неге өндірілген мұнайдың көлемінің 22%-ақ бізде, ал 78%-і шет ел компанияларының қолында болу керек, неге олар түскен барлық табысты шетелге алып кетуі керек? Бұл қай мемлекетте бар? Бұл біздің экономиканың құлдырауына апарып соқпай ма, қауіпсіздігіне тікелей әсер етпей ме? Егер Араб елімен салыстырар болсақ, бізде бәрі керісінше. Қытайдың мұнай компанияларына 1 млрд. тонна, немесе 40% мұнайдың құрылықтағы запасы қарайды. Оған қосымша Шымкент мұнай зауытының 50%-ы Қытайдың меншігінде. Абай атамыз бұл сұмдықты тоқтату керек демей ме?

Кезінде Сауд Арабиясы, Венесуэла, Малайзия алғашқы жасаған келісім шарттарын қайта қарап, ұлттық компаниялар құрды. Менің ойымша, осы сияқты кезінде жасалған келісім шарттарды қайта қарастырсақ, сараптамалардан өткізіп, өзгерістер енгізер болсақ, ұтылмас едік. Түптеп келгенде, рента ұлтымыздың байлығы емес пе? Мұны іске асыру үшін саяси ерік-жігер керек. Қазіргі билік осыған бара ала ма? Бұдан былай, кез келген шарттар Қазақстан ғалымдарының ғылыми сараптамасыз (экспертиза) қаралмауы керек, оны заңмен шегеленуі және халыққа жариялануы қажет. Бұл мәселе осы күнге дейін ескерілмей, тіпті біз айтсақ та, құлаққа ілінбей келеді.

Қазақстанның көптеген елдерден ерекшелігі – ұлттық табыс көзі қазірше еңбек пен капитал емес, ол рента, яғни жер байлығын пайдаланудан түсетін табыс. Ресейдің ірі ғалым – экономисі, академик Д.Львовтың пікірінше, рента бұл елдің жалпы табысының 75%-ын құрайды екен. Бізде осы шамада болуы

мүмкін. Тек экономиканы әр тараптандыру арқылы ғана шикізат экономикасынан кете аламыз. Әсіресе алынған шикізатты өзімізде өндіріп, қайта өңдеген, отандық тауарларды көптеп шығарған жағдайда, еліміз өркендеп, экономикамыз тұрақталып, біршама жетістіктерге жетер еді. **Өзіміз өндірмей, өзіміз өспейміз.**

*Әділет пен ақылға
Сыналып көрген білгенін,
Білгізер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.
Абай*

*Рухани құндылықтар бәрінен
де теңдессіз биік тұру керек*

ТӨРТІНШІ СӨЗ

***Рухани құндылығымыз қандай еді, қазір қай деңгейдеміз,
қалай жаңғыртамыз?***

Каспий теңізінен Қытайға дейінгі аралықтағы алып кеңістікте өркениет тарихы болғанын білеміз. Іргетасы V-VI ғасырда қаланған Ежелгі Түркістан Азия континентінің орталығының біріне айналғаны тарихи шындық. Сондықтан да халықтардың қарым-қатынасы, діннің таралуы және өнер мен мәдениеттің өркен жаюы осы жерден басталған болатын.

Бұл киелі үлкен Түркістан жерінде мұсылман халқының терең тарихы жатыр. Өйткені XIV-XVIII ғасырларда Қазақ хандығының астанасы болған, рухани құндылығын

жоғалтпаған бұл елде Ақсақ Темір іргетасын қалаған Қожа Ахмет Яссауи кесенесі бар. Сондай-ақ ұлы тарихи тұлғалар, мемлекет, қоғам қайраткерлері **Томирис ханша, Атилла патша, Ер тоңға, Тоныкөк, Арыстан баб, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Манас, Низами Гянджауи, Қожа Ахмет Яссауи, Махмұт Қашқари, Бейбарыс сұлтан, Әмір Темір, Ұлықбек, Әлішер Науай, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қорқыт, Абылай хан, Мақтымқұлы, Абай Құнанбайұлы, Ататүрік, Бекташ Вели, Шоқан Уалиханов, Ғабдолла Тоқай, Тұрар Рысқұлов, Дінмұхамед Қонаев, Мұхтар Әуезов, Берді Кербәбаев, Расул Ғамзатов, Шыңғыс Айтматовтың** т.б. қыруар еңбектері әлі күнге ел аузында [7,17,18,19,20,21]. Бұл кітаптың екінші бөліміне «Тарихи ұлы тұлғаларымыз» туралы қысқаша мәліметтер берілген. (105-160 беттер) «Сөздің ең ұлысы – тарих» демекші, біз өткен тарихымыз арқылы мақтана аламыз. Өйткені кемеңгерлеріміз болашақ ұрпаққа қаншама мұра қалдырды. Сол мұраларды електен өткізе отырып, рухани астанамыз Түркістанға пантеондар, ескерткіш кесенелер қойылуы тиіс. Сонда ғана біз өз еліміздің рухани құндылықтарын өзге елдерге дәріптей аламыз. **Біздің рухани құндылықтарымыз бәрінен де теңдесіз биік тұруы керек.** Сол арқылы ғана ел тарихын дүниежүзіне таныта аламыз.

Әлемдік дағдарыс біздің көзімізді ашты. Адамзаттың көп ғасырлық тарихында игеріліп, бүгінде құндылығын жоғалта бастаған рухани және моральдық құндылықтарымыз бар. Соларды қайта қалыптастыруға бүгінде негіз жоқ емес. Қазір әлемде ізгілік пен әділеттілік идеяларына қайтадан мұқтаждық туындауда. Өйткені рухани құндылықтар мен адамгершілік нормалары – өркениеттің дамуының нәтижесі.

Қоғамдық байланыстарды бұзып, рухани өмірдің дағдарысына, адамгершіліктің құлдырауына алып келіп отырған қоғамдық апаттар, табиғи апаттар, әміршілдік режимдер әлемді дүр сілкіндіруде.

Біз табиғаттың заңдылықтарымен өмір сүру ережелерін, әлемдік тарихи даму жолына сәйкес **қоғамды ізгілендіру туралы** кейде ұмытып кетіп жатамыз. Алайда **заңдылық адамгершілік нормаларына сәйкес болған жағдайда ғана іске асады**. Қоғам өзінің даму жолында ең алдымен табиғатты ойлауы тиіс. Өйткені табиғат пен адам өмірі бір-біріне тәуелді. Алайда, өкінішке орай табиғи және адам капиталына басты назар аударылмай келеді, әсіресе рухани құндылықтар ұмытылған. Сондықтан қоғамның үйлесімді даму заңдылықтары бұзылып, «нарықтың көзге көрінбейтін тетігі» өзінің дегенін істеді. Соған қатысты дамыған елдер әлемдік дағдарыстың құрсауында қалып отыр.

Жалпы қазақ, түрік қауымын ізгілендіру идеясы бізде XI-XIII ғасырдағы қазақ жерінде пайда болған жәуанмәртлік және хәл ілімінде жатыр. Бұған XIX ғ. соңында Абайдың толық адам ілімі дүниеге келді. Бұл ілімдердің бастау көзі б.з.д. VII ғасырда Алып Ер Тоңға туралы бізге жеткен тарихи жырда Ұлы Тұран қағаны Алып Ер Тоңға аузымен айтылатын «ақи» (жомарт) ілімінің бастау көзі жатыр. Бұл ілімдердің жиналып қорытылған түрі Абайдың толық адам ілімі ата-баба дәстүрін жалғастырды. Бұл ілімнің шығуына себепкер құбылыс қазақ қауымы дүниенің көрінбеген сырын ашып, танып білуге ұмтылды. Әрі дүниенің көрінген сырын танып білуді бірлікте қатар алып танып білуге мән берді.

Ал еуропалықтар XVI ғ. бастап «дүниенің көрінген сырын» ашып, танып білуге ұмтылды да тек баюды ойлап,

материалистік, атеистік жолға түсті. Олар «дүниенің көрінбеген сырын» танып білудің қажеті аз деп рухани әлемінен қол үзді. Қазір олардың азғындап, рухани қасіретке ұрынуының себебі де осы құбылысқа байланысты. Олар бұл қасіреттен қашып құтыла алмайды. Құтылудың жолы «дүниенің көрінбеген сырын» танып білуде жатыр. Оған қолы жете алмайды. Өйткені бес ғасырдан астам уақыт ішінде олар таза материалистік, таныммен дүниетанымы қалыптасты. Оны бұзу – қиынның қиыны. Екіншіден, олар ғылымның табысын имансыздық жолға бұрды. Суық ақылды тірек етті. Абайдың толық адамы нұрлы ақылды тірек етіп, ғылым табысын имандылық жолына бұрады. Абайдың толық адам ілімін барлық оқу орындарында оқыту арқылы біз қоғам өмірін ізгілендіре аламыз, цивилизацияға жаңаша бет бұрамыз.

Әлемдік қоғамдастықтың дамуына тікелей әсер етіп отырған әлеуметтік мәселелер бар. Ол көп жылдар бойы әлемнің әр аймақтарында қордаланып қалғандықтан, өзіндік әсерін тигізбей қоймайды. Әсіресе, рухани бытыраңқылық, парақорлық, жергілікті биліктің әділетсіздігі мен қарапайым адамдардың мұқтаждығына немқұрайды қарау сияқтылар уақыт өткен сайын үдеп келеді. Көптеген елдер нақты мемлекеттік идеологиясы болмағандықтан, әлеуметтік бағытын жоғалтты және есепсіз тұтыну жолына түсті. Қазақстан да осы келеңсіздіктерден сырт қалмады[5].

Рухани құндылықтарымызды қалай жаңғыртамыз?

Әрбір мемлекетке адамдардың ақыл-ойына бағытталған жаңа ұлттық идеялар қажет. Кейінгі кезде жуасып қалған зиялы қауымның үнін шығару, тәжірибесін алу керек. Ол ұлттың біртұтастық қағидатына, оның тілінің, мәдениеті

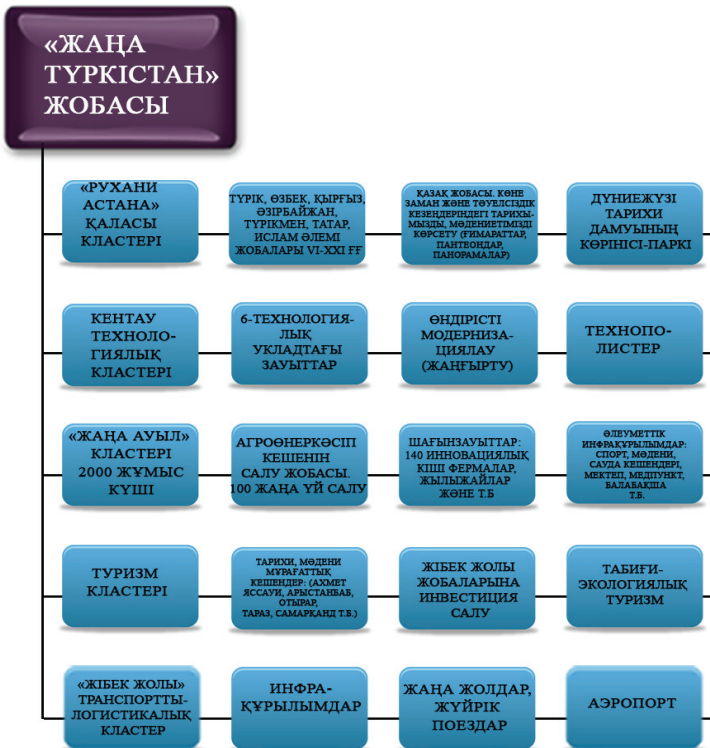

мен салттарының дамуына негізделуі тиіс. Ұлттық идея – ол тек рухани құбылыс ғана емес, ол табиғи түрде ұлттың қызығушылығын оятатын, оны іске асырумен байланысты дүние. Алайда, жаңа дәуірде бірде бір ұлт оқшау, өзге ұлттардан бөлек тұра алмайды. Әсіресе өз мүдделерін басқалардың мүдделеріне қарсы қоя отырып, өмір сүруі мүмкін емес.

Сондықтан ұлттық идеяны, ұлттық қызығушылықтар мен өзара сенімділікті түсіну – оны жүзеге асырудың бірден-бір жолы. Түркі тілдес халықтар Қазақ жеріндегі Түркістанды «Атажұрт» рухани астанамыз, екінші Мекке деп ағылып келіп, киелі мекеніне тағзым етіп жатыр [10]. Біз Түркістанның рухани және экономикалық әлеуетін пайдалана алмай келеміз. Бұл аймаққа тек туристік нысан ретінде қарау мүлдем дұрыс емес. Түркі әлемінің тірегі, талбесігі болатындай тарихи тереңдігі бар Түркістан аймағын рухани, экономикалық, технологиялық дамыту арқылы жаңа белеске көтеруге болады.

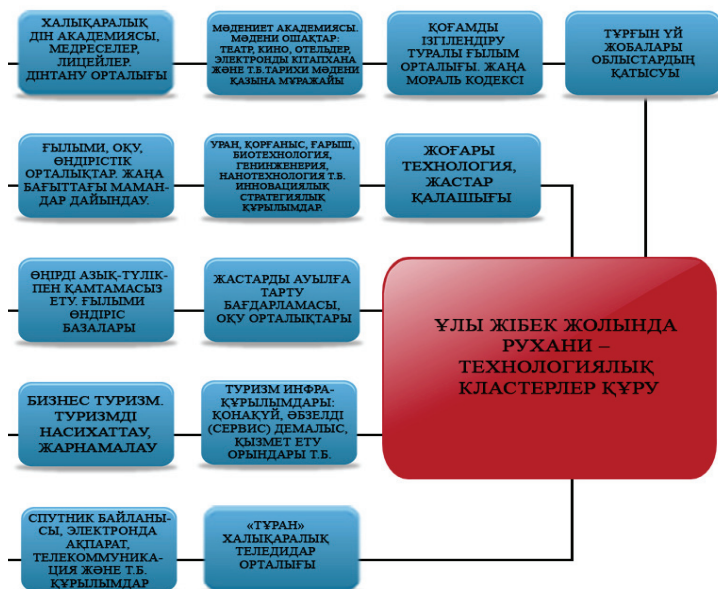
Осы орайда **Түркістанды рухани астанаға айналдыру ұлттық идеясын** алға тартпақшымын [7]. Қысқаша айтсақ, бұл мегажобаның аты **«Түркістан өңірі» рухани-жаңа технологиялық кластерін құру - Қазақстан қоғамын ізгілендіру туралы»**. Мегажобаның негізгі **мақсаты** «Түркістанды халықаралық деңгейдегі рухани орталыққа» (мегаполиске) айналдыру, халықаралық **қауіпсіздікке** жаңа қадам жасау. Тарихымызда алғаш рет 1 аймақ мысалында екі аса ірі түбегейлі проблеманы ұштастыру көзделіп отыр. Ол бір жағынан **адамзаттың рухани-мәдени және тарихи дамуына**, екінші жағынан жаңа **6-технологиялық укладты** үйлестіруге бағытталып отыр. Сол арқылы инновациялық дамудың Қазақстандық жаңару (ренессанстың) үлгісін дүниежүзіне көрсетуге болады.

«ЖАҢА ТҮРКІСТАН» АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ

Сурет –1 - «Жаңа Түркістан» атты Халықаралық

ҰЛТТЫҚ МЕГАЖОБАНЫҢ ЖЕЛІЛІК МОДЕЛІ

ұлттық мегажобаның желілік моделі

Жоба 6 кластерді қамтиды: **рухани, технологиялық, жаңа ауыл, туризм, логистика және инфрақұрылым кластерлері** (сурет-1). Ең маңыздысы рухани, мәдени және жаңа инновациялық технологиялық укладты біріктіріп, **бір процесс ретінде** біз ең қымбат адам капиталын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеміз. Егер адам капиталына келетін болсақ, жалпы Үлкен Түркістанда және оның айналасында кем дегенде 400 млн. адамның осы жобаға қызығушылығы туындауы мүмкін. Мұндай ноу-хау әлемге тез тарайды. Бүкіл еуропа кенесіне кіретін халықтардың саны 500 млн. айналасы. Сонда бұл жоба ауқымының жоғары екенін байқауға болады. Егер 2009ж. жалпы мұсылман халқының әлемде 1,3 млрд-тан асқанын, оған қосымша 2020ж. мұсылман халқының саны 1,8 млрд. адам (25% дүниежүзінің халқы) болатынын ескерсек, Түркістан жобасының өміршең екендігіне көз жеткізуге болады [22].

Рухани кластер тұрғысынан келер болсақ, Түркістанда Жаңа **рухани астана қалашығын салу керек**. Бұл қаланың құрылысының сәулеті (архитектурасы) ежелгі шығыстық және түркі өркениетінің нақышында, ұлттық нақыштағы бояу, таным ерекшеліктері ескеріліп жобалануы тиіс. Астана қаласы ХХІ ғасырда еліміздің жаңа модерн үлгідегі Елордасы болса [23], ал Түркістан қаласы еліміздің ежелгі мәдени-тарихи үлгідегі рухани астанасы болмақ. Сондай-ақ **мұсылман халқының негізгі Мазхабының орталығы және мұсылмандар діни басқармасының штаб пәтері** болуы керек. Мұнда «Халықаралық дін академиясын», «Мәдениет академиясын», «Тарих қазына музейін», «Байқоңыр - Семей» ядросыз қауіпсіздік паркі, «Археология музейін» т.б. ашу қажет.

Біздің елде қоғамды ізгілендіру туралы жаңа ғылыми

орталық құрылып, жаңа заманның, яғни ХХІ ғасырдың моральды кодексі жасалып, іс жүзінде қабылданса деймін. Түркістанды бүкіл Қазақстанның, әрі түркі – мұсылман дүниесінің рухани, мәдени, діни бірегейлігінің «екінші Мекке» символына айналдырып, елді отаншылдыққа тәрбиелейтін орталыққа айналдыру керек және заңды түрде Рухани астана статусын беру керек. Келешекте стратегиялық тұрғыдан интеллектуалды көшбасшылықты алуды мақсат ету көзделген жөн. Бұл іс аса зор шараларды, көптеген ғылыми, мәдени және идеологиялық жұмыстар жүргізуді талап етеді. **Неге Түркістан қаласында шығыстың мол мұрасын (ғылыми, мәдени) зерттейтін әлемдік деңгейдегі университет, ғылыми зерттеу орталығын ашпасқа?! Қазіргі ғылым еуропацентристік көзқараспен дамып келе жатқаны жасырын емес. Демек, ғылымның да даму арнасын шығысқа бұратын кезең келді.**

Ислам дінін қайта жаңғырту арқылы, оны тарих орталығына айналдыру мәселесі тұр. Алдағы уақытта дүниежүзі орталығы геосаяси тұрғыда Тынық мұхиты жағына қозғалуы мүмкін деген ойдамын.

Бұл мегажоба кітап болып (қазақ, орыс, ағылшын) 3 тілде шықты. Халықаралық конференцияда талқыланып, бірауыздан қабылданып, ұсыныстар тиісті Мемлекеттік билік жүйелеріне жіберілді. Жобаның қаржы – экономикалық есебі жасалған, жалпы соммасы 8 млрд. АҚШ долларынан асады. Қаржының жеке-жеке жобаларға (кластерлерге) қалай жұмсалатыны да көрсетілген [7].

Түркістан түркітілдес халықтардың кіндігі. Бәріміздің шыққан жеріміз үлкен Түркістан аймағы, баратын жеріміз

де Түркістан болмақ. Бұл мегажоба кейбір керітартпа, қызғанушылық тұрғысынан туындаған саясаттың салдарынан бүгін іске аса қоймаса, бәрібір ертең іске асар. Себебі қоғамның даму процесі соған алып барады. **Біз рухани элита құрмай**, дамыған елдердің қатарына қосылуымыз екіталай, ал оның негізі Түркістанды рухани дамыту. Қазірше бұл идеяға басқа балама көрініп тұрған жоқ.

Дәл қазір елдің бірлігін, ұлт пен ұлыстың басын қосатын, әр отбасын бей-жай қалдырмайтын ұлттық идея ауадай қажет. Ол Түркістанды **қайта жаңғырту ұлттық идеясы** болмақ. Уақытты бос өткізіп алмайық, ағайын!

*Дүние де өзі, малда өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз.*

Абай

*Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да ғылым біл.
Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса ғылым тұл.
Шәкәрім*

БЕСІНШІ СӨЗ

Біз білімді елміз бе? Ғылымымыз қай деңгейде? Қалай серпіліс береміз?

Өрине тарихи тұлғаларымызды еске алсақ, біз текті, білімді елміз. Оның басында: **әл-Фараби, әл-Хорезми, Қорқыт, әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Мұхамед Бабыр, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Мұхаммед Хайдар Дулати,**

Хафиз Бақи Түркістани, Қыдырғали Жалайыри, Шоқан Уалиханов, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ыбырай Алтынсарин, Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Мұстафа Шоқай, Санжар Асфендияров, Сәкен Сейфуллин, Нәзір Төреқұлов, Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұлов, М.Тынышбаев, Міржақып Дулатұлы, Ғабдолла Тоқай, Дінмұхамед Қонаев, Мұхтар Әуезов, Берді Кербәбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Шыңғыс Айтматов, Герольд Бельгер т.б. тұр. Мысалы дүние жүзінде бірінші қағаз жасау технологиясын тапқан Сәлім (қытайша аты Цай-Лүн) деген кісі екен. Ол Қашғарияда туып өскен. Ғалымдар оның тегінің түркі тектес болғанын айтуда. Кезінде Самарқанд қаласы қағазының сапасы мен өнім көлемі жағынан әлемге әйгілі болған. Сол сияқты Шора Котани, Бабыр, Ұлықбек, Жалайыри, Дулати сияқты ғұламалар да кейінгі ұпаққа танымал. Қысқасы, алғашқы Университет пен Медресе Орта Азияда ашылып, онда түрлі пәндер мен өнердің әртүрлі салалары оқытылған, көптеген ғұламалар шыққан. Бұған әйгілі Венециялық жиһанкез Марко Поло куә болған.

Кеңес одағы құрылғаннан кейін білім жағы дамығанмен, қарама-қарсы қайшылықтар да болған. Біріншісі, Сталиннің қатігездігінен алаштың өсіп келе жатқан талай білімді арыстары атылып кетті. Ал енді екінші жағын алсақ, егер бізде 1897 жылы 8,1%, 1920 жылы 12% халқымыз сауатты болса, кеңес үкіметі кезеңінде жаппай сауатты елге айналдық. Ал егемендігімізді алғаннан кейінде бұл көрсеткіш 2012 жылы 99% болды. Бұл үлкен прогресс, алған жетістігіміз. Егеменді елімізге Кеңестер Одағынан үлкен мәдениетпен қатар ғылыми-техникалық потенциалы өтті. Мұны ұмытпауымыз керек.

Кенестік жылдар тұсында халықаралық және дүниежүзілік деңгейдегі ғалымдар шықты. Олар: Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, М.Айтқожин, С.Зиманов, Д.В.Сокольский, Ә.Марғұлан, А.И. Бараев, Г.Н.Щерба, У.Ахметсафин, Ө.Сұлтангазин, Ө.Жолдасбеков т.б. Сол уақыттағы Ұлттық ғылым академиясы деңгейі жағынан Кеңестер одағында 3 орында еді. Олар Лениндік, Сталиндік сыйлықтың Лауреаттары, КСРО Мемлекеттік сыйлығына Қазақ ССР –ның 29 ғалымы иегер болды, көптеген жаңалықтар ашты [3, 14, 16, 24, 25, 26].

Дүниежүзінде бірінші рет Юрий Гагарин ғарышқа ұшқанда, АҚШ-тың өзі Кеңес ғылымы мен білімінің жоғары екенін мойындап, тәжірибесін алуға тырысқан. Сол дүниежүзілік жетістік, сол тәжірибе қазір қайда? Неге ғылымнан кенже қалдық? Неге жетістігіміз аз? Неге біздің қазақ атаққа, мансапқа құмар? Қазір таяқ лақтырсаң ғылым кандидаты мен докторының басына келіп тиеді,- дейді. Оларды кім десеңіз, атақ керек болған не әкім, не министр, не депутат, не шенеунік болып шығады, бірақ ғылымға қосқан үлес жоқтың қасы. Сондықтан да біздің ғылым осындай күйге түсті. Біз ғалымдардың бір талантты буынынан айырылып қалдық. Қазіргі ғалымдардың беделі бұрынғы Қ.Сәтбаев заманындағыдай емес, өйткені плагиат дегендер жетіп жатыр. Ең өкініштісі, сол **қазақтың біртуар ұлы Қ.Сәтбаев бастап құрылған, дамыған Ұлттық ғылым Академиясының жабылып қалғандығы кешірілмейтін күнә, өкінішті іс.** «Ғылым жасайды да, жояды да, ол қоғамдағы алып күш» демекші, ғылымды жою болашаққа балта шабумен бірдей емес пе? Мұның да өз жауабы болар.

Егеменді ел болғалы 24 жыл өтті. Қазақстанның білімі және ғылымы дүниежүзілік, халықаралық деңгейде (кейбір

жетістіктерді айтпағанда), елеулі жетістіктерге жетті дей алмаймыз. Себеп неде? Бастапқыда, «ә» деп егемендікті алғанда, экономиканың құлдырауымен, өндірістік кәсіпорындардың тоқтап қалуымен байланысты білім де, ғылымда тоқырауға түсті. Мұны түсінуге болады. Алайда 2000 жылдан бастап көп жылдар бойы экономика еселеп өскенде (жыл сайын жалпы ішкі өнімнің өсімі 9-10 %), білім мен ғылымға басымдылық берілмеді, материалды-техникалық база төмен, бәрі ескіріп тозған. Ғалымдар тірлігі әйтеуір өлмес күннің ісі болды. Оның дәлелі, егер ғылымға берген қаржының көлемі 1991 жылы жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 0,68%-ын құраса, ал қазір 2014 ж. небәрі 0,16%. Өсудің орнына 4,25 есе кеміген. Бұл ғылымның дамуына кері әсерін тигізбей ме?

Индустриалды инновациялық дамыту жобасында 2015 ж. ғылымға бөлінетін қаржы ЖІӨ шаққанда 2,5%, ал билік басшылары тіпті 3% дейін көтереміз деп ресми түрде айтқан еді. Өкінішке орай, ештеңе өзгерген жоқ. Экономика еселеп өссе де, ғылым сол баяғы қалпында қалды. Қазақстанда әрбір тұрғынға шаққанда ғылымға 11 доллар бөлінеді, АҚШ –та 1000\$, Жапонияда 816\$, Ресейде 100\$. Ал ғалымдардың санына келсек, сол кездегі 41 мыңнан 13 мыңға дейін азайып, қазір 18 мыңға көтерілген. Тек кейінгі жылдары азғантай жылжу байқалады. Біздің бүкіл ғылымға берілетін жылдық қаражат АҚШ-тың бір ғана орташа университетінің ғылымының қаражатындай екен. Мұндайда инновация жайында сөз етудің өзі де жөнсіздеу, ол қайдан шығады?

Біздің дүниежүзіндегі бәсекелестігімізді ғылымға, білімге берген қаражатпен есептесек (шетелде солай), біз артта қалып отыр екенбіз. Көп мақтанбай-ақ қояйық, осыдан-ақ біздің экономикамыздың төмен екендігін білуге болады.

Осындай мүшкіл жағдайда отырып, қалай дүниежүзілік деңгейдегі ғалымдар шықпады деп айта аламыз?! Басқасын былай қойғанда ғылым докторының айлығының өзі компания күзетшісінің айлығындай-ақ. Яғни кейбірі «мардымсыз жалақымен инемен құдық қазғандай етіп бар өмірін ғылымға арнағанша, күзетші болып істейін, басымды қатырмағаным дұрыс», - деп ойламай ма? Халықта «әкім бол, халқыңы жақын бол» деген әндер де шықты. Мүмкін дұрыс-та шығар, халық барға жүгіреді. Ғалымда не бар?! Бізде ғалымдардың ақылы толық, бірақ қалтасы тесік. Ал әкімнің миында не бар екенін халық біле жатар, бірақ қалтасы толық екеніне ешкімнің күмәні жоқ. Ақылымен де, ісімен де халықтың көңілінен шығып отырған шенеуніктер де жоқ емес әрине.

Соның өзінде де математика сияқты, т.б салаларда ғалымдарымыз жоғарғы халықаралық деңгейде ізденістер жасауда, жаңалықтар ашуда. Мемлекет ғылымға серпін беретін кандидаттық, докторлық қорғауларды, ғылыми кеңестерді жауып тастады. Бірақ бұл жүйе басқа ТМД мемлекеттерінде бар. Оған альтернатива ретінде ашылған магистр мен PhD арқылы ғылыми ізденіспен айналысатын маман дайындау ісі сын көтермейді, сапасы өте төмен. Егер шынын айтсақ, осы күнге дейін ғылымды әлі де болса ұстап келген билік емес, ғылым патриоттары, жеке ғалымдар. Олар: С.Зиманов, Ө.Сұлтанғазин, Ш.Шокин, Ж.Такибаев, М.Айтхожин, О.Жәутіков, А.Сағынов, Ө.Жолдасбеков, А.Абдулин, Б.Бірімжанов, А.Қайдар, С.Қирабаев, К.Ормантаев, М.Мырзахметов, М.Өтелбаев, А.Жұмаділдаев және т.б. ғылыми мектептері мен қазір еңбек етіп жүрген ғалымдар, талантты жастарымыз да бар. Дүниежүзілік деңгеймен салыстырғанда жалпы ғылым сапасы

төмендеу болса да бұрынғының ізі бар, бірақ соны белгілі Мемлекеттік деңгейде қолдау және іске асыру жағы ақсап тұр.

Білімге келер болсақ, қазір елімізде жоғары білімнің деңгейі сын көтермейді. Өйткені жеке меншік жоғары оқу орындарының (ЖОО) саны көп, білімі төмен, диплом алу оңай. Жоғары оқу орнында оқитын студенттердің 50%-дан астамы өз мамандығы бойынша жұмыс істемейді. Өз саласы бойынша кәсіби біліктілігі төмен немесе ЖОО-да алып шыққан мамандығы еңбек нарығында сұранысқа ие емес.

Елімізде дұрыс жүрмеген білім саясаты, екінші кезекте сапасыз маман дайындаған жоғары оқу орындары, үшіншіден, оқуға ықыласы болмаған түлекте кінәлі. Оған қосымша қазір ЖОО 90%-ы ақылы оқуда, 10 %-ы ғана грантпен тегін оқытылады. Бұлдегенімізәсіресеауылбалаларыменжастарына ауыр тиеді. Кембридж, Оксфорд университеттерінде болдым. Ұлыбританияда бір-екі жеке меншік университет бар екен, ал қалғаны мемлекеттік мекемелер. Бала оқуға түсіп, тегін оқығысы келсе, оған мемлекет көмек береді. Мәселен, 2014-2015 оқу жылынан бастап, Германияның барлық аймақтарында жоғары оқу орындарында білім алу тегін болды. Тек асхана, кітапхана жүйесін пайдаланғаны үшін ғана аздаған төлемдер жиналады. Бай болсаң, ақша төлеп оқытуыңа болады. Сонда біздің тұрмысымыз ағылшындар мен немістерден де жоғары болғаны ма?! Ашығын айту керек, **біз білімді тауарға айналдырып жібердік.** Байлар балаларын шетелде оқытып жатыр, ал тұрмысы төмен отбасы білімді болса да балаларын оқыта алмай отыр. Біздегі үлкен проблема әсіресе жоғары технологиядан инженерлер, колледждерде кәсіби мамандар даярлау жағы жеткіліксіз.

Анығын айтар болсақ, дипломы көп, білімсіз қоғамға айналып барамыз. Ал білімсіз қоғам, «сусыз диірмен». Ондай білімсіз қоғамды басқару жеңіл. Тек билікті астына көпшік қойып мақтай берсең, жағына білсең болды. Ал екінші жағынан күшпен билеу...*«Адам баласының ең жаманы талапсыз» - деп Абай айтпақшы, талап білімнен шығады. «Білім – ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза, екіншісі мұхафаза» - дейді Абай [1].*

Қалай ғылымға, білімге үлкен серпіліс береміз?

XXI ғасырда ғылым мен жоғары технологияның рөлін ескере отырып, осы саладан мемлекеттік орган құрған жөн (**Мемлекеттік комитет, немесе Агенттік**) және де АҚШ-тағыдай **Ұлттық ғылыми қор қажет**. Қазір не көп академик көп, не көп академия көп, олардың елге беріп отырған пайдасы шамалы. Осылардың басын біріктіріп, бір **Мемлекеттік-қоғамдық ұлттық академия құру керек**. Ғылымы терең, білімі қоғам талабына сай тұрған мемлекетте жоғары, асқақ биік болып тұрады. Дамыған елдердегідей Президенттің басқаруымен **ғылым мен техника жөнінен Жоғарғы Консультативті Кеңес ашу қажет**. Бұл дегеніміз халықаралық деңгейде бәсекелестікті күшейтеді. Әсіресе ғылымы, білімі күшті үлкен аймақтарда **кластерлік ғылыми-инновациялық орталықтар ашудың маңызы зор**.

Өркениетті ел қатарына қосылу үшін ғылымды қаржыландыруды да соған жақындату қажет. Ғылымы биік тұрған Мемлекет қана өзін жоғары деңгейде көрсете алады. Дамыған елдерде жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 3-4% дейін ғылымға қаражат бөлінеді, ал бізде 0,16%, демек 20-25 есе аз. Мұны кезең-кезеңімен жасап, бірінші кезеңде 2020-2025 жж. дейін ғылымды

қаржыландыруды, ЖІӨ шаққанда, 1,5-2% өсіру көзделсе, содан кейін 3% жеткізу қажет. Себебі мемлекеттің экономикасы дұрыс даму үшін, кем дегенде ғылымға ЖІӨ 1,5% бөліп, ал үдемелі даму үшін 3-4% берілуі керек. Халықаралық деңгейде ғалымдардың мектептерін ашып, жалақыны еселеп көтеру керек.

Ғалымдарға ғылымдағы жетістігі үшін арнайы **«Қ.Сәтбаев атындағы Мемлекеттік Орден»** тағайындалатын болса, ғылымға деген талпыныс пайда болар еді. Ғалымдардың статусын көтеру керек. Жас ғалымдарға пәтер және әлеуметтік жағдай жасау арқылы ғылымдағы жаңалықтарға жол ашамыз, ХХІ ғасырдың жаңа ғалымдарын даярлаймыз. Аймақтарда ғылыми орталықтар, технопарктер, технополистер, венчурлық, инновациялық қорлар ашып, ғылымның өндіріске салымын күшейту қажет. Әкімдердің жылдық есебін аймақтарда ғылым мен білімге қандай жағдай жасап, үлес қосатындығымен бағалау керек.

Жоғары оқу орындарының (ЖОО) талабын күшейтіп, халықаралық аттестациядан өткізген жағдайда ғана сапалы мамандар даярланады. Өзіміздің күшіміз ЖОО қысқартуға келмеді, бір-екі жылдық уақытша министрлер талай рет талпынып та көрді, бірақ нәтиже шықпады. Себебі жоғарыда көкелері және өздері де басында отыр. **Жоғары оқу орындарында тегін оқуды тез арада алдымен 50%-ға, содан кейін 100% жасауға болады.** Менің есебім бойынша, қазір тегін оқуға **3,5-4 млрд. АҚШ доллары** қажет екен. Егер келешегімізді ойласақ, бұл көп ақша емес. Жалпы ұлттық қорымыздың 3 % ғана. Білімге жұмсалатын мемлекеттік қаржы, ЖІӨ шаққанда, қазір 4%-ды құрап отыр, оны 6%-ға дейін көтеру қажет. Университеттерде жоғарыдан әкімшілік басқаруды қысқартып,

өзін-өзі, ғылыми кеңестер арқылы басқаратын демократиялық жолға түсіру керек. Ректорды, ғылыми зерттеу институттың директорын ғылыми кеңес, ұжым сайлайтын болсын. Егер ғылымның шыңында отырған ғалым профессорлар, доценттер өзін – өзі басқара алмаса, онда жеткеніміз не? Сенім жоқ деген сөз. Билік жағынан тыңдамай кетеді-ау деген бір қорқыныш бар сияқты. Қысқасын айтқанда, жоғарғы мектептерде оқу сапасын көтермей, Қазақстан басқа елдермен бәсекелес бола алмайды. Ол үшін ең алдымен ұстаздардың сапасын, статусын көтеру керек. Сондай-ақ, студенттерге білімді қалай капиталға айландыру жолдарын үйреткен жөн.

Абай айтқан «Орысша оқу керек, хикмет те, малда, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр» деп. Абайдың бұл насихатын біз орындадық, әсіресе Кеңес одағы тұсында тіпті асырып та жібердік. Сол саясаттың бізге әсер еткендігі соншалық, М.Шаханов айтпақшы, кейінгі буындар мәңгірттеніп, өз ана тілін білмей де қалды [27]. Абайдың заманында қазаққа көрші, ілім мен білімі дамып келе жатқан, орыстардан үйренудің қажеттілігі туындаса, жаһандану үдерісі жағдайында біз әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті болуға ұмтылуымыз керек. Шындығына келсек, біздің дүниежүзілік мәдениетке кіруге орыс тілінің, Кеңестер Одағының әсері аз болған жоқ, өзекті рөл атқарды десе артық айтқандық болмас.

Менің ойымша, әрине, **ең алдымен әрбір адам өз ана тілін жақсы білу керек, тіл ұлттың жаны**, ал екінші дүниежүзілік нарық экономикасы тілі - **ағылшын тілін** білу қажет. Үшінші - **компьютер, интернет тілі**, программа жасау тілі. Тілдерді игеру арқылы қоғамды ізгілендіру жолына аяқ басқанымыз жөн.

Егемендігімізді алғалы 24 жыл болды, бірақ мемлекеттік тіл өз мәртебесіне ие бола алмай келеді. Ол үшін **Мемлекеттік тіл туралы арнайы заң қабылдау қажет**. Ондай заң тек бізде ғана жоқ. Мұны халықаралық деңгейден басқа жақтан қарасаңыз, маскара емес пе, қандай елміз деген сұрақ тумай ма? Мұндайда қазақ тілін өзімізден, қазақтан қорғау керек деген сөз сұранып тұрған жоқ па? Кезінде М.Шаханов, С.Ғаббасов, А.Осман, Д.Көшім бастаған бір топ тіл жанашырлары «**Мемлекеттік тіл туралы жаңа заңның**» жобасын жасап, Елбасына жіберген болатынбыз. Алайда тағы да ескерусіз сиыр құйымшақталып қалды. Ең бастысы қазақ халқының бірлігін қалыптастыру үшін мемлекеттік тілді өз тұғырына қондыру қажет. Өйткені, ана сүті - бой, ана тілі - ой өсіреді. Ана тілі - ар үшін, тіршілік үшін қажет. Ал тұрған еліңнің, яғни мемлекеттің тілі – бірлік үшін керек.

Жалпы ғылымға, инновацияға бетті бұрып, инвестиция салып, бұған бізде істеп жүрген шет ел компанияларын да жұмылдырған жөн. Сонда ғана халықаралық деңгейдегі бәсекелестігімізді күшейтуіміз мүмкін. **Ал бәсекелестіктің түп тамыры сапалы білімде, кәсіби маманда.**

*Денсаулығы мықты халық
сапамен мақсатқа жетеді*

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Денсаулық пен спорт егіз ұғым.

«Бірінші байлық – денсаулық», - демекші, қазақ халқының денсаулық мәселесі қандай дәрежеде? Біздіңше, сын көтермейді. Мысалы, туберкулез, жас нәресте балалардың

өлімінен, анемиядан, суицидтен дүниежүзі мемлекеттерімен салыстырғанда көш басында келеміз. Мақтанатын нәрсе емес. Әрине, бәрі жаман деп айтуға да болмас. Осыған сәйкес жетістігіміз де бар: халықаралық деңгейдегі кейбір клиникалар іске қосылуда, жоғарғы санатты дәрігерлер еңбек етуде, уникальды операцияларда жасалуда. Бірақ біз үшін мұның бәрі аз. Мен ең алдымен қала халқымен қатар жалпы қара халықты, ауылды ойлап отырмын.

Бізде денсаулық саласында бөлінетін қаржының көлемі ЖІӨ 3,5-3,7% құрайды. Бұл дегеніміз, ЖІӨ шаққанда, ТМД елдерінде ең соңғы орындамыз. Дүниежүзілік денсаулық сақтау мекемесінің (ДДМ) ұсынысы бойынша, денсаулық саласына қаржыны кем дегенде ЖІӨ 6% болғанда ғана, ол елдің денсаулығы орташа болады екен. Яғни бізде төмен деген сөз. Ал дамыған елдерде бұл көрсеткіш 8,10,18% дейін өскен. Дүниежүзілік экономикалық «Давос» форумының 2014-2015 жылдардағы глобалды бәсекелестік есебінің нәтижесінде, денсаулық саласы және бастауыш білім бойынша Қазақстан 96-орында, яғни көп жылдар бойы соңында жүр.

Біздің жеріміз кең-байтақ, қазба байлығымыз мол, бай елміз, бірақ сан жағынан аз халықпыз. Көп байлықты аз адам ұстап отыру, әрине қиын. Шығыста біздің кең байтақ жерімізге көз тігіп, 1,5 млрд. жақын халқы бар Қытай отыр, Оңтүстікте 1 млрд. Үндістан, Солтүстікте 150 млн. Ресей, қасымызда 32 млн. өзбек отыр. Мына түрімізбен жұтылып кетуіміз әбден мүмкін. Сол үшін санды да, сапаны да күшейту қажет. Ресей, Белоруста әрбір дүниеге келген бала үшін 10 мың АҚШ долларын беруде. Кеден Одағында отырып, біздің ел осы тәжірибені неге енгізбейді?

Мемлекеттік қызметте жұмыс істейтін, адам өміріне араша болар ақ халатты абзал жандардың жалақысы өте төмен, әсіресе медбикелердің айлығы тіпті аз. Әр мекеменің арасында жүріп 1,5 – 2 ставка жұмыс істеп күн көруде. **Басқа салалармен салыстырғанда жалақының ең төмені дәрігерлерде, мәдени қызметкерлерде, сосын мұғалімдерде.** Осындай аз айлық беріп, ақылды ел бола аламыз ба? Дамыған елдерде ең жалақысы көп ол дәрігерлер мен адвокаттар екен. Мәселен, АҚШ-тың ауыл дәрігері жылына 150 мың АҚШ долларын жоғары жалақы алады.

Халықаралық тәжірибеге жүгінер болсақ, жалпы әлеуметтік сала бойынша ең төменгі еңбекақыны орташа айлықтың 40% дейін көтеру керек. Азербайжанда бұл көрсеткіш 40%-ға жетті. Ал дамыған елдерде бұл көрсеткіш 60%-ға дейін болса, ал бізде 20% шамасында, яғни өте төмен. Сондықтан халықаралық стандарттың ең төменгі сатысы бойынша, ең төменгі еңбекақыны орташа айлықтың 40%-на дейін көтеру керек. Бұл көрсеткішті көтергенде ғана біз әр жұмысшыға, отбасының күн көрісіне жағдай жасай аламыз. Бірінші кезеңде біз осыған жетуіміз керек. Бізде 2015 ж. орташа айлық 154 577 теңгеден көп, ал ең төменгі жалақы оның 40%, яғни 61 800 теңге болу керек, ал ол бізде 21 364 тг. Бұл дегеніміз норматив бойынша еселеп аз. Міне осы себептен бізде мұғалім, дәрігер, ғалым, жалпы бюджет саласындағы қызметкерлердің айлығы аз, жағдайы да нашар.

Дәрігерлік кадр мәселесі сын көтермейді. Дәрігерлердің айтуынша, медицина саласы бойынша ақы төлеп, оқу салдарынан сапасыз кадрлар диплом алып, денсаулық

саласына кері әсерін тигізуде екен. Білікті дәрігерлердің айтуынша, «бұрын 80-90 жылдарда оқи алмағандар 1-2 курста өздері-ақ сұрыпталып, 20-30%-ға дейін студенттердің өздері кететін. Ал қазір ондай жоқ, себебі ақша төлесе болды, әйтеуір диплом алғанша жүре береді», - деп дабыл қағуда. Сол үшін, егер адам жанына араша түскіміз келсе, **медициналық университеттерде мемлекеттік грантпен тек тегін оқыту және түсу талаптарын жоғарылату керек.** Бұрын ауылда үш сатылы дәрігерлік көмек болатын. Біріншісі – кішкентай ауылда фельдшерлік көмек, екіншісі – колхоз, совхоз орталығында дәрігерлер қарайтын, үшіншісі – аудан орталығындағы үлкен емханалар мен ауруханаларда қаралатын. Ал қазір бәрі бір жерге, аудан орталығына шоғарландырылған. Ауылдағылар үшін бұл тиімсіз болып отыр, өйткені оған жетудің өзі жаздың өзінде қиындық келтірсе, ал ақ қар, көк мұзда тіпті мүмкін емес.

Жалпы медицина саласында сапалы кадр даярлау, жалақыны күрт көтеру, техникамен жабдықтау сияқты түбегейлі өзгерістер керек деген заң қабылдау қажет. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлықпен ұсталған дәрігер өмір бойы сол салада істемейтіндігі туралы заң қабылдануы тиіс. Медицина саласында қаржыны кем дегенде ЖІӨ шаққанда 6% көтеру мәселесі мемлекеттік тұрғыдан қаралған жөн. Онсыз алға жылжу жоқ.

Фармацевтика саласын дамытып, дәрі шығаратын өз индустриямыз болу керек. Қазір бағаның көлемі жағынан барлық дәрінің 10%-ы ғана бізде шығарылады, ол өте аз. Шама келгенше, технологиясы өте қиын емес дәрілерді өзімізде өндірген жөн. Жалпы медицина саласында жаңа зауыттарды іске қосу қажет.

«Спорт – денсаулық кепілі» дегендей, біз сияқты саны аз халықтың денсаулығы мықты болу керек. Бұрынғы ата - бабаларымызды алар болсақ, ұрпақ жағынан жаңа туған баланың аттары Сексенбай, Токсанбайлар болушы еді. Олар қазір қайда? Әлде біз ұсақталып кеттік пе? Бала туу саны да көбеймей отыр. Менің Қазақстан чемпионы, СССР-дың спорт шебері ретінде айтарым, денсаулықты сақтау үшін келешек ұрпақты спортқа бейімдеу қажет. Қазір жоғары кәсіби спорт саласында мақтан ететін олимпиада, т.б. чемпиондарымыз бар, бірақ әңгіме бұқаралық спорт, денешынықтыруда.

Абай айтпақшы «баяғыда ата – бабаларымыздың өмірі ат үстінде, мал жанында, жерді адам күшімен игеруде өткен». Әрине ол кезде экология - таза, ішетіні - қымыз, қымыран, жейтіні – мал еті, аң аулап, құс атып жүрген өмір. Сол себептен денсаулық күшті болған. Қазір басқа заман, заманына қарай өзгеріс қажет. Қазір әскерге баратын жастарымыздың 30-40%-ы жарамсыз, **белсіздік көбеюде.** Негізінде жастардың басым көпшілігінің дені сау, жарамды болу керек емес пе?! Билік баяғы Кеңес Одағындай үйде, көшеде, ауылда, ауданда **бұқаралық спортты күшейту керек.** Спорт сарайларымыз аз, оның өзі бос тұр. Қазір нарық заманы болғандықтан, спорт саласына бөлінетін қаржы аз. Денсаулығымыз жақсару үшін ең алдымен жастардың спортқа деген ұмтылысын күшейту керек. Ол үшін спорт салаларын арзан немесе тегін жасап, халықты тарту керек. Ал ауылды жерлерге спорт сарайлары тұрмақ, жабдықталған спорт зал, спорт клуб, стадионның өзі жоқ. Ауыл жастарының шаруашылық жұмыстан басқа бос уақытын тиімді ұйымдастыратын шаралар жоқтың қасы. Сондықтан, қалалы жерде қолжетімділік пен ауылды жерде

инфрақұрылымдық жағдай жасау керек. Сонда ғана спорт күшейеді, денсаулығымыз жөнделеді.

Халқыма, әсіресе жастарға беретін бір ұсынысым, «егер денсаулығыңыз жақсы болсын десеңіз, міндетті түрде спорттың бір түрімен шұғылданыңыз, әсіресе шаңғы, велосипед теуіп, фитнес клубына, тренажер залына барып, жүгіріп, жоқ әлде басқа тірлік жасап, шынығып, **күніне бір терлесеніз денсаулығыңыз жақсы болады**, әсіресе жаяу жүрген өте пайдалы. Терлегенде тамырыңның соғысы жоғары болуы керек, маңдайыңнан шыққан суық терді сыпырып тастайтындай. Қазіргі жастар арасында салауатты өмір ұстану сәнге айналып келеді. Өте дұрыс: арақ пен темекі – әлсіздердің ермегі. Қазақ деген талантты халықтың мүмкіндігі жоғары, әттең мәселе соның бәрін тиімді пайдалануда ғой. Біз озық білімі бар, ғылымы бар, денсаулығы мықты халық болуымыз қажет. Қазіргі таңда бізге креативты халық ретінде инновациялық жаңалықтарды өндіру қажеттілігі туындап отыр. Сонда ғана ертең **«білімді қоғам»**, **«білімді ел»** дүниежүзілік бәсекелестікке қабілетті мемлекет бола алады. Осыны мақсатты түрде орындауды көздеу керек.

*Сөзіне қарап кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма
Абай*

*Ауылына қарап
азаматын таны*

ЖЕТІНШІ СӨЗ

Ауыл қалай еді, қазір қай деңгейде, қалай дамытамыз?

Ашығын айту керек, Кеңес Одағында ауыл жақсы дамыды. Кезінде еңбекпен қамтылған небір колхоз, совхоздар, ауыл орталықтары т.б. жұмыс істеп тұрды. Жол, байланыс, мәдениет ошақтары: кітапхана, мәдениет үйі, спорт кешендері, моншасына дейін бар болатын. Жалпы ауыл жақсы дамып, оның әл-ауқаты, тыныс-тіршілігі, тұрмысы айтарлықтай деңгейде болғандығын өз көзімізбен көрдік, ауылда өсіп, тәлім-тәрбие алдық.

1991 жылы егемендігімізді алғанда, бөркімізді аспанға лақтырдық. Жоғарғы Кеңесте бірінші «Тәуелсіздік Декларациясы» қабылдағанда, біздің депутаттардың көбісінің жанарына жас үйіріліп, ата-бабамыздың ғасырлар бойы армандаған еркіндігімізге қол жеткіздік [24,28]. Шындығына келсек, бұл өте қиын кезең еді, дағдарыс, инфляция, зауыт, фабрикаларымыз тоқтап қалды, егемендігіміз туралы көптеген заңдар қабылданып, өз ақшамызды енгізуге тура келді. Осы өтпелі кезең халыққа ауыр тиді. Мұндай жағдай егемендік алған басқа ТМД мемлекеттерінде де болды. Ауылда да

тіршілік қиындай түсіп, өндіріс орындары тоқтап, дағдарысқа түсті, нәтижесінде халық қалаға ағыла бастады.

Жалпы реформаның салмағы ауылға өте ауыр тиді. Ауыл тоқырап қалды. Осындайда белгілі жазушы Дулат Исабековтың «Аул уходит в небо» деген шынайы ашық жазған мақаласы еске түседі. **«Оптимизация»** деген әдемі сөзбен ауылда сол уақытта бала бақшалар, кіші комплекті мектептер, аурухана, емхана, фельдшерлік пунктері, спорт кешендері жабылып, талан-таражға түсті. 10-15 мыңдық малбасылық комплекстер болатын. Бүгін олардың орны опырылып, дуалдары әлі тұр соғыстан қирап қалғандай. Кейінгі жылдары ауылдың жағдайы жөнделе бастады, қаржы бөлініп инфрақұрылымдар салынды. Бірақ, әлі де ауыл сол бұрынғы, сол 90 жылдардың басындағы деңгейге жете қойған жоқ [29,30].

«Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы», - дейді Абай. Егер егін салса, саудаға салынса, қолы тиер ме еді? [1].

Қазіргі ауылдың жағдайын қысқаша айтсақ, жұмыссыздық орташа есеппен алғанда 75-80%, кей жерлерінде 85%-ды құрайды. Статистика жүргізу үшін мен аудандарды, оңтүстік облыстарды аралап көз жеткіздім. Мысалы, ауылда жұмыспен қамтылған мұғалімдер, дәрігерлер, әкімшілік, шаруа қожалықтарын алып тастасақ, жұмыссыздық саны шыға келеді. Әсіресе ауыл жастары жұмыссыз. Жазда 2-3 ай қалаға барып, әр жерде істейді, күзде көбісі қайтып келіп жұмыссыз отырады. Олардың жаман жолға түспейтініне кім кепіл? Қыздардың тағдыры одан да қиын, айтуға да ұяласың, жүрегің ауырады. Кейінгі кезде қазақ жастарының арасында баратын жері, басатын тауы болмағандықтан наркомандар, ұрлық, мал

ұрлау, бұзақылар, суицид көбейіп барады. Жұмыссыздықтың салдарынан жастарымыз теріс жолға, яғни діни экстремизм, терроризм, камикадзе, жиһадқа бару жолына түсуде. Осының барлығы жұмыссыздықтың салдары емес пе?

Бізде үкімет 5-6% жұмыссыздық дегенді айтады, бұл статистикалық жағынан дұрыс есептелмеген. Мұндай рекордпен Дүниежүзілік Гиннес кітабына кірер едік. Өтіріктің де шегі болуы керек қой. Еуропа елдерінде жұмыссыздық 15-25% бар, орта есеппен 10% асады. Бізде 2,7 млн. адам өзін-өзі қамтамасыз етеді дейді, негізінде олар жұмыссыз. Олар зейнетақы, дәрігерлік сақтандыру жүйесінен тыс қалып, бірнеше жылдар бойы құқықтары сақталмай отыр. Яғни халқымыздың 20%-на жағдай жасалмай, сыртта қалып отыр деген сөз. Олардың басым көпшілігі ауылда. Мұнымен ешкімнің ісі жоқ, ал жергілікті билік жылда «халықтың жағдайы жақсы» деп ескі есепті беріп отырады. Ең жаманы - бізде өтірік ақпарат берумен, істен гөрі қағазбен есеп берумен ғана шектеліп қалған. Өтірік айту қанға сіңді. Себебі тапсырма сондай, адамды емес қалтаны ойлайтын заман болды. Ал жұмыссыз болып, жәрдемақы сұрай қалған жағдайда, сол жәрдемақыны алу үшін: «Мен саған барлық құжаттарыңды жасаймын, бірақ жәрдемақының 50%-н маған бересің», - деген шенеуніктер де табылып жатады. Біз осылайша ауыл адамдарын «кедейлік қақпанына» түсіріп қойғанбыз: олардың өз істерін ашып, табыс табуын қолдамаймыз, пара беріп, бюджеттен алатын жәрдемақыларға күн көруге байлап қойғанбыз.

Белгілі ауылшаруашылығының маманы, ел жанашыры, он үш жыл үш ауданды, он екі жыл шаруа қожалығын басқарған Ғалым Тұрғамбаевтың айтуынша, «ауыл шаруашылығының

басында отырғандардың көбісі тәжірибесіз жастар. Астанадан жоғары шенеуніктер ауылдарға барып мүлдем хабар алмайды, бара қалған күннің өзінде орталыққа келеді, ірі шаруа қожалықтары басшыларына келіп «бас» жеп кетеді. Солардан жалған көрсеткіштерін алса болды, соған мәз. Мемлекет тарапынан бөлінген субсидияның 86%-ы ірі холдингтер мен компанияларға бөлінсе, ал ұсақ, орта шаруашылықтарға 14 % ғана беріледі екен. Бұл ақылға сыймайды емес пе? Ауылға бөлінген ақша шаруа қожалықтарына жетпей жатыр. Билік ақша бөледі, ал ауылда не болып жатқанын білмейді. Сонда қарапайым ауылда отырған қазаққа жаны ашитын жан болмағаны ма?» [30].

Техника мәселесіне келер болсақ, біз техникалық кризис алдындамыз. Мысалы, еліміздің ауылшаруашылығы саласындағы техникалық парктердің 60-70%-ы тозған. Амортизациялық саясат жоқ. Техникалардың жұмыс істеу мерзімі әлдеқашан біткен, ескірген. Оларды қайта жаңғырту бағдарламасы жоқ, т.б. Бағдарлама болған жағдайда да оны істейтін инженер мамандар жетіспейді. Ғ.Тұрғанбаевтың айтуынша, егемендігімізді алғалы 24 жыл болды. Осы жылдар ішінде, мысалы, Кербұлақ ауданында, басқа жерлерде де сондай, инженерлер, техник, зоотехник, агроном мамандары жетіспейді, тіпті жоқтың қасы деуге де болады. Сонда жоғары оқу орындары даярлаған мамандар қайда барады? Кадрге мемлекеттік тапсырыс деген қайда? Осыны сұрайтын жоғарыда билік те жоқ. Ауылға бармайды, себебі айлық төмен, жастарға жағдай жасалынбаған, күнін көре алмайды.

Қалай дамытамыз?

Ауылда 45%, яғни 8 млн.-нан астам халқымыз тұрады, оның көбі өзіміздің қара көздер. «Ауылына қарап азаматын

таны» дейді қазақ. Ауылға бара қалсақ, ұяламыз. Ұсақ шаруа қожалықтары және жеке қолдағы көптеген жеке жер телімдерін игеруге жаңа техника, технология жетіспейді. Олар ірі шаруашылықтармен бәсекеге түсе алмайды, өнімдері өтпейді, өтсе де арзан бағаға сұрайды. Сондықтан ұсақ шаруа қожалықтарын біріктіріп, ауылшаруашылығына кооперация жасау және кооператив туралы заңды тезірек қабылдау керек. Әр ауданда бір немесе екі техникалық сервис орталықтарын құру және ауыл шаруашылығын жаңаша **ұжымдастыру** арқылы, тек бірігіп көтеру қажеттілігі туындауда. Ал оның негізі – **кооперация**. Бұл жерде тікелей мемлекеттік қолдау жағы қажет-ақ. Мүмкін сол құрған кооперацияда, орталықтарда үкіметтің үлесі 20-30%-ға дейін болуы қажет. Ең бастысы ауыл өндірісіне субсидиялар мен арзан несиелердің көптеп бөлінуін, олардың жергілікті жерге жетуін қадағалау керек. Сонда ғана инвестиция тиістілерге беріліп, жұмыс орны көбейіп, ауыл серпіліс алады.

Ауылда **тұтыну кооперацияларын** құра отырып, қосымша инвестиция тартып, тауар өндіру, өңдеу жұмыстарын жандандыру қажет. Бұған АҚШ, Канада, Еуроодақ елдерінің тәжірибелері дәлел бола алады. Озық шетел мемлекеттеріндегідей, бізде де **«білімді технологиялық ауылдар керек»**. Оны жаңа ауыл деп те атауға болады. Оларды біз Шортандыда, Алматы маңындағы КИЗ бен КНИИТЖ агроқалашықтарында, т.б жерлерде құруға болады. Мысалы, Сингапур елінен ауылшаруашылық өнімдер өндірісіндегі заманауи технологияларға негізделген 10 ғылыми-өндірістік паркін құру бағдарламасын алуға болады. Онда әртүрлі бағыттағы шамамен 500 ферма сыйыстыруды ойластырған 1,7 мың га жер бөлінген.

«Жана холдингтер құру». Егер осылай есепсіз пайдалана берсек, келешекте 40-50 жылдан кейін мұнай-газ қазба байлықтары бітеді. Біз ұрпаққа не қалдырамыз? АҚШ-тың өзі өте көп мұнай, газ, т.б қазба-байлықтарын зерттей отырып, болашағын ойлап, шетелден сатып алуда. Ал біздің үкімет неге осы жағын ойламайды екен. Сонда біздің немерелеріміз сұрақ қоймайды ма, сіздер өркениетке не жасадыңыздар деп? Жауап жоқтың қасы. Жалпы біздің негізгі «брендіміз» мұнай-газ емес (мүмкін олар шенеуніктердікі шығар), ол - ғасырлардан бері келе жатқан ата кәсіп мал мен егін өнімдері. Қалай айтсаңыз да бізді шет ел аграрлы мемлекет деп түсінеді. Өткен ғасырдың 90 жылдарын басында ауылшаруашылығы табысының көлемі, жалпы ішкі өнімге (ЖІӨ) шаққанда, 27-29%-ға дейін баратын, ал қазір бар болғаны 7%. Жалпы 20%-ға дейін өсірген жағдайда тиімді болар еді.

Қазір бізде азық-түлік, ет пен сүттің шамамен 40%-ы шеттен келеді, керісінше, біз сатуымыз керек емес пе? Қазақстан осынша байлығымен ата кәсібіміз - малмен елімізді қамтамасыз ете алмаса, болашағымыз қандай болмақ? Сол себептен **Қазақстанда «Мал өнімдері» және «Астық» холдингтерін мемлекет тарапынан құру керек.** Тез арада дүние жүзінде алдыңғы орын алуға бар күшті жұмсап, ауылды да жоғалтып аламаудың амалдарын іздеген жөн. Біздің ел мал өнімдерін дамытудың жолын біледі. Кезінде **Тұрар Рысқұлов РСФСР Совнаркомының 11 жыл бойына орынбасары** болып тұрғанында, Сталинге: **«Жолдас Сталин, ет-валюта. Мал өнімдерін дайындап, Еуропаға ет сатып, одан түскен қаражатқа өндірісте істейтін маман-инженер даярлайық»**, - деген екен. Осы сөздің мәні қазір де маңызды. Кеңестер Одағы

тұсында Қазақстан импортқа 300 мың тоннадан астам жоғары сапалы мал өнімдерін шығарғанын ескерсек, бүгіннен бастап мал шаруашылығын жандандыруды жолға қоймасақ, ертең кеш болады. Әлі де болса біз дүниежүзінде ауылшаруашылық өнімдері арқылы бәсекеге түсе аламыз. Себебі әлемде алдағы 30 жылда ауылшаруашылық өніміне 2 еседен көп сұраныс туады, ал су тапшылығы 50-60%-ға дейін өседі. Осы мүмкіндікті пайдаланған дұрыс.

Әсіресе қазір бізге ауылды көтеріп, ауылға барып жұмыс істейтін кәсіби мамандар дайындаған жөн. Осы тұста, жастарға айтарым ауыл шаруашылық мамандарын таңдау, азық-түлік, мал кәсіпкерлігімен айналысу – бұл ескілік емес, қайта артықшылық. Тек атына қызығып, жаппай экономист, заңгер болғанша, ата кәсіп мал, егін шаруашылықтарын игеріп, байбақуатты күн кешуге әбден болады. Жастар барынша рационал болғаны дұрыс. Сонда, ауылдың да еңсесі көтеріледі, еліміздің де азық-түлік қауіпсіздігі күшейеді. **Ауылға көмек тек ауылдағылардың еншісі болмауы керек.**

Қазақша айтқанда, ауылға «**Асар**» қажет. Өткенді еске алсақ, бәріміз ауылдан шықтық. Оқып жүргенде ақша да, ет те, сүт те, құрт та ауылдан келетін. Енді қаладан ауылға таситын жағдай туындады. Қайтарым болу керек емес пе? Инвестицияны да ауылға қарай бұру керек. Сол ауылда туып-өскен, қазір қалада білімді, өнерде жүрген, спорт саласындағы, бизнесі бар т.б. азаматтар бірігіп демеуші болып өз ауылына көмек берсін демекпін. Ауылға қаражатты тарту үшін әр ауданда биліктің күшімен 1-3 «**ақыл-кеңес беретін орталықтар**» құру керек. Олар несиені қалай алу, бизнес-жоспарды қалай жасау, кіші кәсіпорынды қалай ашу, кәсіпті неден бастау, т.б. ауылды

дамытатын іс-шаралар ұйымдастырып, ауылды жұмыспен толық қамту үшін қызмет ету керек. Әр аудан әкімшілігі сол жерден шыққан азаматтардың басын қосып, бір бағдарлама жасап, «**Ауылды қалай дамытамыз**» деген ұсыныстармен шықса, тез көтерілуге болады. Қазақта елге, ауылға деген рухани мейіріміміз жеткілікті. Сондықтан осы бастаманы, жаңа мүмкіндікті іске қосқан жөн.

*Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Абай*

*Адам қандай болса
қоғамға әсері де сондай.*

СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Әр адамға, әрбір отбасына не керек?

Қоғамды дамытудың жалғыз сенімді стратегиялық мақсаты адам капиталын сапалы дамыту болып табылады. Қазіргі әлемде тек адамды инвестициялау арқылы мемлекетті бәсекеге қабілетті ете алады. Ал үкімет болса, адам өмірінің сапасын арттыруға барын салу керек.

Жаһандану заманында өркениеттік даму қажет. Ол дегеніміз – адамзаттың, отбасының тыныштығы, балаларының тамағы мен оқуының жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілуі, жалпы әр отбасының бақытты болуы. Ал өкімет, әкімшілік жүйесі осыған барлық жағдай жасау керек, себебі салық

төлейтін халық емес пе? Ол үшін не істеу керек? Бәсекелестікті күшейтіп, экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізу қажет. Экономикамыз жыл сайын 9-10 пайызға өсіп жатыр деп жүрміз. Бұл негізінен мұнайды, т.б қазба байлықтарымызды сатудан ғана өсіп отыр. Ал экономикалық тәуелділіктен әлі арыла қойған жоқпыз. Базарға барып көріңізші, онда тауарлардың 70 пайызы шетелдікі, әсіресе киім-кешек, т.б. тұтыну тауарлары. Әрине жүз пайыз Қазақстанның тауарлары болуы шарт емес, әйткенмен өнімдерді жеткілікті деңгейде өзімізде өндірген дұрыс.

Мысалы еліміздің алтын діңгегі - ауылды алайық, сол ауылда өстік те. Ауылда бір отбасында ерлі-зайыпты, орта есеппен үш бала бар дейік. Үлкені университетте, ортаншысы колледжде, кішісі мектепте дейік. Үйде ерлі-зайыптының біреуі ғана, мәселен мұғалім немесе дәрігер болып жұмыс істейді. Айлығы орта есеппен 50-ақ мың теңге, ал енді есептейік, қалай осы балаларды өсіреді, киіндіреді, тамақтандырады, оқытады. Оқудың бәрі ақылы, университетте орта есеппен 500 мың теңге, колледждер 200 мың теңге, жалпы екі балаға жылына 5 мың АҚШ доллары көлемінде төлеу керек. Оның сыртында киімі, тамағы, жүріс-тұрысы, баратын той-тұмалағы, жолы тағы бар. Оған ақшаны қайдан табады? Тапқан табысы тамақ пен киім-кешекке де жетпейді. Соған қарамай, ауылда не көп, той көп. Оған ақша жоқ болса да несие алып той жасайтын қазақпыз. **Біздің қазақ Абайдың «Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең оқыт, мал аяма!»**– деген сөзін ұмытпаған сияқты.

Ауылда ыңғайлы жол мал өсіріп, егін егіп, табыс тауып, сол арқылы бала оқыту. Бір қара малды өсіріп сату үшін үш

жыл керек. Балаларды оқыту үшін 5-6 ірі қара мал жинап, оларды сатып, толықтырып тұру керек. Оған оншақты жыл кетеді. Сонда ата-анасы баланың 1-сыныбынан бастап оқуға мал жинау керек. Малды бағудың қиыншылығы өз алдына. Оның жем-шөбі, жайылымның жоқтығы т.б. бағу шығындары бар. Бұл кәсіп екінің бірінің қолынан келе де бермейді. Сол себептен жастардың бірен-сараны осы жолмен оқуға түсіп, қалғаны қолынан не келсе соны істеп, далада-қалада қаңғырып, жұмыссыздар санын көбейтуде. Қолы бос жас ішімдікке салынып, бұзылып, ал кейбірі мыңдаған діни сектаның бірінің құрбаны болып, т.б. теріс жолдарға түсіп кетеді.

Егер жағдайы барлардың, яғни байлардың балалары оқуға АҚШ, еуропаға, т.б шетелге кетсе, ал ауылдағы балалардың қала мен салыстырғанда білім сапасының нашарлығынан, бірен-сараны ғана болмаса, оларды оқытуға жағдайы келмейді. Мұғалімдер ескі біліммен жүреді, жаңалық аз, оның үстіне сырттай оқып, 20-30%-ы диплом сатып алғандар. Шығарайын десе туысы, танысы, не ауданда, не облыста дөкейі барлар, осылайша «қол қолды, қол бетті» жуып сыбайластық жайлап кеткен. Оңтүстіктің бір мектебінде мұғалімнің қанша пара бергеніне қарай сағат бөлінеді екен. Азырақ берсең 0,3 ставка, көбірек берсең 0,5 ставка, одан да көбірек берсең 1 ставка бөлінетін көрінеді. Керек болса, банктен несие алып, оны басшыға беріп, жұмысқа тұрып, не айлық алмай, не несиені қайтара алмай, сарсаңға түсіп жүргендер де бар. Парасыз бір қадам баса алмайсың. «Қайда барсаң да Қорқыттың көрі» демекші, біз осы қалпымызбен қайда бара жатырмыз? Осы былық-

шылыққа әбден белшесінен батқан пара беру жүйе жаңа қадам басып келе жатқан жастарды да уландырып жатыр ғой. Бар мәселе осында жатыр. «Әй» дер әже, «қой» дер қожа жоқ».

Қазір жоғары оқу орындарының 85-90%-ы ақылы түрде. Қай ауылдың баласы оқи алады? Берілетін квота, грант түкке де тұрмайды. Көптеген жеке меншік оқу орындарында білім сапасы өте төмен. Өкінішке орай дипломы көп, білімсіз болып барамыз. Жалпы біз де, қоғам да күнделікті дүние жүзінде болып жатқан жаңалықтарға ілесе алмай қалуда. Жастарды тегін оқытуымыз керек, оған орта есеппен 3,5-4 млрд. АҚШ долларынан астам қаржы кететіндігін есептедім (әрине олар тестпен білімін дәлелдеген жағдайда). Біз Ұлттық Қорда 100 млрд. АҚШ долларынан астам ақша бар деп мақтан етеміз. Оның керегі не, егер болашақ үшін соның 3-4 ақ %-ын сала алмасақ. Елбасының да саясаты солай емес пе еді? Бұл үшін Парламентте арнайы заң қабылдап шешуге болады. Сонда ауылды бір көтеріп тастар едік. Абай айтпақшы: әрбір ата-ананың арманы – баласының білімді болуы. Егер зауытта бір бөлшек дұрыс жасалмаса, ол «ЧП», бірақ жөндеуге болады. Ал баланы 11 жыл бойы тәжірибесіз мұғалім оқытса, не болады? Болашақ ұрпақ білімсіз болмай ма? Бұл сын көтермейтін түбегейлі мәселе! Біз қандай қоғам орнатамыз, қалай мәңгілік ел боламыз?

Халық саны мен әр отбасының өмір сүру жағдайын жақсартпай, сапасын өсірмей, жүз жерден бай болсақ та, ешқандай нәтиже ала алмаймыз. Алдағы 20-25 жылда адам тапшылығы заманы туады, сонда «әттең біздің аталарымыз осы жағын ойламағаны ма?» демейді ме кейінгі ұрпақ. Біз қазір

адам потенциалын көтеріп, қазақтың санын көбейтуге күш жұмсағанымыз жөн. Керек десеңіз, тек мемлекеттік тұрғыдан ғана қолдау көрсетіп қана қоймай, қалталы азаматтарға шейін халқының санын көбейтуге өз үлестерін қосқан дұрыс. Жауыннан кейінгі саңырау құлақтай аяқ астынан шыға келген, ел есебінен байыған миллиардерлер қайда жүр? Неге мұнайлы өңірдің халқы, әсіресе ауыл халқы ең кедейшілікте өмір сүруі керек. Халқымыз көбеюі үшін босанған ананың жөргек ақысын сол жұмыс істеп жүрген кездегі жалақысы күйінде қалдыру керек. Бала тәрбиелеп өсіру жұмыстың үлкені деп білген абзал. Сонда ғана тиімді нәтиже болары анық. Біздің жеріміздің аумағын, жер байлығын игеру үшін халқымыздың саны кем дегенде 30 млн.-ға жету керек. **Саны аз халықтың сансыз көп байлықты ұстап тұруы қиынға соғады емес пе? Сондықтан ел болашағын қазірден ойлап, демографиялық саясатты елге барынша жақындату тетіктерін енгізу қажет.**

Жалпы қазақ тойшыл халық, мүмкін қуанышты атау дұрыс та шығар. Бірақ Абай айтпақшы, біз қазақ **халқы ысырапшылдыққа жақын**, «бекер мал шашпақ» халықпыз. Несие алсақ та, тіпті қарызданып болса да намысқа басып той жасаймыз. Оны орнымен жасаса, әрине дұрыс. Кейде артық кетіп те жатамыз, өйткені қазақ мақтан сүйгіш халық. Бірінен бірі озып, ерекшеленгісі келеді. Тойға адам шақыру да жарыс, ысырап қыламыз. Тойға барып сөз сөйлеп, бір-бірімізді қайталап та жатамыз, ол да бір мәртебе, тіпті сөз бермесе өкпелейміз. Тойда демалудың орнына шаршайсың, сол сөзді тыңдап отырған адамды да көрмейсің. Той бәсекеге айналып та бара жатқаны қынжылтады. Тойды мәдениетті етіп өткізу жағы кем түсіп жатады.

Уақытпен де санасып жатқан қазақ жоқ, тойды бастауды міндетті түрде 2-3 сағатқа кешіктіріп жатамыз. Қазір нарық заманы емес, бір ескі заман сияқты. Есептер болсақ, өзбектің тойға шығыны бізден 10 есе төмен. Тіпті олар тойға дастарқан жасап әкеледі, көмектеседі. Ал біздікі тек шашу. Олардың тойлары тез өтеді, сөз сөйлеу жоқ, көбісі ән-би, сауықпен өтеді. Абай айтпақшы, біз неге сол елдерден үйренбейміз, жоқ, бізде намыс күшті, өйткені бай елміз ғой [1]. Біздің ел тойды жарыспен өткізеді, «кімнің құдалары жоғары сыйлы, атақты кімдер келді» деп әңгімелеп жатады, тіпті Астана мен Алматыдан әртістерді алдырту міне сол маңызды. Белгілі әртістердің бәрі той бизнесін жасап алған. Ал байларымыз болса олардың жөні тіпті бөлек. Тойды не шет елде жасайды, не шетелден миллиондаған долларға белгілі әртістерді жалдап өткізеді. Міне жарыстың, мансаптың көкесі қайда жатыр. Мораль деген қалған. Кейде теріс нәрселерге бой алдырудамыз. Мысалы, кейде бұл «казахстанский» ғой, парламенттің төрінен «мамбетизм» ғой дегендерге мәнде бермейміз, күреспейміз. Ал егер бір рудың атын балағаттаса, төбелесе кетеміз. Ұлттық мүддені жоғары қоюды ұмытпау керек. ***Қазір ойдың заманы емес, тойдың заманы болды.*** Меніңше, қазақтың жақсы әдет-ғұрыптарын алып, қазіргі заманға лайықты етіп, креативті өзгерістер жасау керек. Осы тұста жастардан жаңашылдық күтеміз. Бүгінгі жастар ысырапшылдық пен бос мақтанудан азат болса екен. Тойдың рационалды өтуіне ықпал жасап, артық шығындарды қысқартуға қадам жасап, тойдың ағайынның басын қосатын, ауызбірлік, аға буын мен кейінгі буынның сабақтастығы жүзеге асатын шағын жиын, думан ретінде өтуіне ат салысса екен.

Тереңірек алсақ Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан соң, діннің бастауды сүннит және шиит ағымдарына бөлініп, ал олар болса көптеген сала-салаға, бөлшектерге бөлініп, майдаланып кетті. Өкінішке орай діннің, дін идеологиясының бір жүйесі, ауытқымайтын **рухани концепциясы қалыптаспады**. Соның салдарынан дін ағымдары арасындағы кикілжің, талас-тартыс жалғасуда. Оны шетелден көрудеміз.

Қазақ имандылықтан алыстап барады. Әртүрлі діни ағымдардың, секталардың саны осыдан біраз жыл бұрын 4500 жеткен [31]. Егер есептер болсақ, әр сектаға 200 адам кірсе, жүз мыңдаған ұрпақ уланады деген болжам. Ал ваххабизм, салафиттерге жүздеп, мыңдап кіруде. Аяғында жастарымыздың Сирияға, т.б елдерге кетіп қалғандығын да байқамай қалдық. Бұл дегеніңіз сұмдық емес пе? Қазір қарап отырсақ, әлі де болса кетемін деп, дайындалып жүргендерінің өзі қаншама. Осыны ойлар болсақ, кейін дәстүр емес діни ағымдарының шырмауына түскендер өз еліне келіп, қастандық жасамасына кім кепіл. Абай болайық ағайын! Біздің қазақ кезінде діннің жөні осы екен деп, діни сауатсыздықтан сырттан келіп жатқан ағымды байқамай қалды емес пе? Көп жылдар бойы мемлекет тарапынан қадағалау да болмады, сондықтан ислам дінін толық түсіне алмаған біраз жастарымыз жүгенсіз кетті. Билік көрсе де көрмегендей болды. Кейінгі жылдары ғана реттей бастады. Көп қателіктер жіберіп алдық. Ал имамдарды алсақ, олардың кейбіреулері теріс істер жасап, ұятқа қалуда, діни білімдері жоқ, екі әйел алуды, тек байларға барып ақша талап етуді әдетке айналдырып алған екен. **Мектептерде дінтану негіздері пәнінен, жалпы ислам мәдениетінің құндылықтары**

туралы көп сағаттық сабақтар жүрсе, дұрыс түсініктерді қалыптастырсак, мұның тәрбиелік мәні жоғары болар еді, жастар шатаспас еді.

Ең бастысы халықтың діни білімі жағынан көзін ашқан дұрыс. **Түркістанда дін академиясын құрып**, діни білімді көтеріп, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың бір мазхабымен жүрудің жолында діни сауаттылық сапасын жақсарту керек. Тәлім-тәрбие мәселесінде діннің рөлін көтеріп, жастардың мектепте, жоғары оқу орындарында діни сауаттылығын арттырып, ізгілікке, имандылыққа жетелеу қажет. Бұл ұсыныстар Түркістан жобасында бар [6].

Жастардың патриоттық отансүйгіштік сезімдерін көтеру үшін біздің Бауыржан Момышұлы, Талғат Бегельдинов, Рақымжан Қошқарбаев, Қасым Қайсенов т.б сияқты батырларымыздың ерен еңбегін жастарға кеңінен насихаттау қажет. Оларға қоса Тоқтар Аубакиров, Жақсылық Үшкемпіров, Қайрат Рысқұлбеков, Ляззат Асанова, Бекзат Саттарханов және де Мұстафа Өзтүрік сынды т.б. батырларымыздың сабағы керек.

Жастардың терең білім алуына, олардың тәлім-тәрбиесіне мән беру қажет. Қазір жастар арасында жұмыссыздық белең алып барады. **Абай айтпақшы: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Біреуі білсем екен демелік. Ал біз болсақ жанды тәнге бас ұрғыздық»**. Бұнда Абай адам бойындағы жақсы мен жаман қасиеттерді ажырата отырып, талапты болуға, ізденімпаздыққа үндейді [1].

Ал ХХІ ғасырдың талабы тіпті бөлек, бұл нарық жүйесі, капитализм заманы. Егер бұрынғы заманға көз жүгіртер

болсақ, ағайының, туған-туысың, айналаң (мынау пәленшенің баласы еді ғой, әкесі жақсы адам болатын деп) көмектесетін. Ал қазір ақшаның құлы болған заман, қалада бір есіктен кіріп жүріп, бір-біріне көмек бермек түгіл, танымайды да. Сондықтан Мемлекет тарапынан білімге, кіші кәсіпке, кәсіби мамандық беруге қолдау көрсету қажет. Егеменділікті алғалы бері меншікті жекешелендіруде, келешектен біліп, білмей алғанымызды келешекке қайтаруымыз керек,. Болашақ үшін бар мүмкіндікті жасайық. Жастар да біз «болашағымызға не қалдырмақшымыз» деп жаңаша ойлағаны жөн. Сонда ғана олардың бізден айырмашылығын көреміз. **Абай айтпақшы: «Тегінде адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ»** [2]. Міне осылар қазіргілердің моральдық кодексіне айналса шіркін! Сондықтан Абайдың осы өсиетін қайта жандандыруымыз қажет.

Қазір көбінесе жастар тұрмысының төмендігіне байланысты әртүрлі себептермен **несие** алып, оны өтей алмай, қиындықтарға тап болып жүр, суицид, т.б тыс нәрселерге ұрынғандары да бар. Себебі заңды білмейді, өкінішті жағы банктердің қанау саясаты болып отыр. Шетелде несие 2-3% болса, ал бізде 15%-ды құрап отыр. Оған қоса түрлі қосымшалары мен санкциялары арқылы халықты «мәдениетті» түрде озбырлықпен тонайды. Мұндай жағдайда Үкімет, Парламент несие саясатын қайта қарап, жеңілдік жасап, шетелдегідей банктерді бір жүйеге келтірген жөн. Неге әкімшілік сол банктің қасына кеңес беретін арнайы орын ашпайды. Олар азаматтарды несие алардың алдында бәрін есептеп, ертең қарызға түсіп қалмайтындай етіп үйрету керек. Сонда несие алатын талапкерлер ертеңгі жағдайын

ойлап, бірі несиені алар еді, бірі алмас еді. Халыққа кеңінен насихат жүргізу арқылы қиындыққа түсіп қалмаудың жолын көрсету керек. Тіпті келешекті ойлар болсаң, әртүрлі несие алу ойыны арқылы балаларды мектептен бастап үйреткен дұрыс. **Жалпы кіші кәсіп саласы бойынша мектепке қажетті пән енгізу қажет.** Мен Астанада «Фолиант» баспасы арқылы 2008 жылы «Шағын бизнес негіздері» кітабын жазып, мектеп, колледждерге оқу құралы ретінде ұсынған болатынмын...

Менің ойымша, осы өтпелі кезеңде, әртүрлі себептермен байқамай ұрынып қалған, кедей отбасыларына көмек ретінде, жалпы рухани құндылығымызды көтеру үшін, бизнесмендердің қолдаумен әр облыста бір **«меценаттық қор»** болғаны жөн. Парламент осыны ескеріп, заң қабылдаса дұрыс болар еді. Біз жастарды өз елінің патриоты болуға тәрбиелеуіміз керек. Ол үшін БАҚ-да рухты күшейтетін бағдарламаларды көбейту қажет. Бұл қордың мәдениетімізге әсері өте зор болмақ.

XXI ғасырда әр адам, әсіресе жастар бәсекелестікке түседі. Себебі креативті экономиканың заманы, ғаламтор арқылы дүниежүзіне жол ашық. Тек сапалы білімі, ғылымы бар жастар түрлі салада бәсекелестікке түсіп, өз елін биікке көтере алады. Қазақ жастары әрқашан алда болуы керек. Ол үшін бала-бақшадан бастап мектеп, орта және жоғарғы оқу орны, кіші, орта кәсіп, өндіріс, мемлекет, Президентке дейін, яғни адам өмірінің барлық саласына **бәсекелестік идеясы** енгізілгені жөн.

Өркениетті елдердегідей бізде **кәсіби бағдарлама** жасау керек. Жас кезден балаларымызды қандай кәсіппен

айналысатынын, олардың талабын, талантын, психологиялық, кәсіби жағынан тезірек анықтап, сол мамандықты алуға билік көмек беру қажет. Әйтпесе 2-3 диплом алып, жұмыссыз жүре беруге болады. Дамыған елдерді алар болсақ, олар негізгі табысының 77%-ын адам капиталын тиімді пайдаланғаннан, ал қалған 23%-ы негізгі қор, жер ресурстарынан алып отыр. Ал бізде керісінше. Осыдан-ақ біздің өте үлкен мүмкіндіктеріміздің бар екенін байқауға болады. Бізге ең керегі – адам сапасын арттыру, бүкіл қаржыны адамға салу. Қай мемлекет осылай жасаса, сол ел ғана алға шығады. **Абай айтпақшы: «Өзіңе сен, өзінді алып шығар еңбегің мен ақылың екі жақтап» [2].** Абай атамыздың бұл сөзі әр адамға және Мемлекетімізге айтқаны емес пе?

*Экономикаға серпіліс беретін
жоғары технология мен инженерлер*

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

*Техника, жаңа технология, өндіріс қалай дамуда?
Көштен қалып қойған жоқпыз ба? Не істеу керек?*

Экономиканың даму жағдайында бізге шатаспай, екі жолдың біреуін таңдағанымыз дұрыс. **Біріншісі – либерализациялық бағыт.** Бұл – қоғамда еңбек пен капитал қайшылығы көп, бай мен кедей арасы алшақтаған, табиғи байлық шетелдік және ұлттық олигархиялық топтардың, компаниялардың мүдделеріне тәуелді жол. **Екіншісі – ел басшылығы шағын кәсіпкерлікті жедел дамыту арқылы орта тапты**

қалыптастыру. Бұл – ұлтымыздың творчествалық, мәдени-рухани потенциалына негізделген, табиғи байлықтарымыз бен қоршаған ортамыздың тұнықтығын бұзбау. Сол қалпы келешек ұрпақтың игілігіне, халқымыздың тұрмыстық әл-ауқатын арттыруға бағыттау жолын тандау болмақ. Яғни, болашақ жеткіншектер – ұл-қыздарымыз бен немере-шөберелеріміздің жарқын болашағына жол ашып, Қазақстанның 10, 20, 30, 50 жылдан кейін экономикасы дамыған елдер қатарына қосылуына негіз болады.

Ашығын айту керек, біз жерімізге, қазба байлығымызға сеніп, экономикамызды әртараптандыруды қолдан жіберіп алдық. Мезгілінен кеш бастадық. Қателік өзімізде және де бұған шетел олигархтарының да әсері болды. Егемендігімізге 24 жыл болса да, шикізат мемлекеті ретінде қалып отырмыз, бұл стратегиялық қате. Бұл бізді әлі көп жылдар бойы аяғымыздан шалады. Бұл туралы уақытысында айтылған да, ұсыныстарда берілген [29,30,32,33].

Дағдарыстың ең ауыры ол – **технологиялық дағдарыс.** Қазақстанның қазіргі жағдайында сол технологиялық дағдарыстың алдында тұрмыз. Себебі, өндірістің, ауыл шаруашылығының негізгі қорлары 46-80 пайызға дейін ескіріп тозған, тіпті кейбір салаларында одан да асып түседі. Мысалы, Қазақстанға өте қажет энергетика саласын алсақ, техникалық құрал-жабдықтардың 72-75 пайызының тозығы жеткен. Мұның тікелей ұлттық қауіпсіздікке әсері бар. Осылай тозғандықтан Ресейдің Сібірдегі су энергия ГРЭС-і апатқа ұшырап, көп шығын алып келгені белгілі.

Ғылыми-техникалық прогрестің өзегі – машина жасау, яғни техника-технология саласы бізде артта қалып отыр.

Қазір дүниежүзінің дамыған мемлекеттері VI технологиялық укладты қалыптастыруда. Ол дегеніміз – нано-биотехнология, генинженерия, информациялық-коммуникациялық технология, космостық технология. Бұл салаларда, біздің үлесіміз жоқтың қасы, жалпы біз технологиялық укладтан 50-60 жыл артта қалып отырмыз. Біз түгіл Ресейдің өзінің үлесі 2-3 пайыз ғана.

Қазір біздегі кезек күттірмейтін мәселе осы салаларды дамыту болып отыр. Ол үшін бір жағынан технологияның трансферт жолын пайдаланып, ал екінші жағынан өзіміздің ғылыми-техникалық потенциалды қолдана отырып, жаңа зауыт, фабрикалар салу қажет. **«Өзіміз өндірмей, өзіміз өспейміз» деген қағиданы ұстанған жөн.** Әрине, ондай жағдайда үлкен инвестиция-қаражат керек. Әсіресе ғылым мен техниканы қолдау арқылы инновациялық процестерді өндіріске ендіру ауадай қажет. Себебі жаңа технологияға байланысты ғылымның басымдылығы дүниежүзінде 4-5 жылда бір өзгеріп тұрады. Біз осы өзгерістерге ілесе отырып, бастаған істі өзіміздің менталитетімізге, қазақтың ұқыптылығына, алғырлығына, білімділігіне сай етіп жасауымыз керек. «Шетелдің ғалымдары айтқаны дұрыс па, жоқ, әлде бұрыс па?», – деп біздің ғалымдардан сұрап жатқан адам бар ма?

Бізде әрбір 100 кәсіпорынның тек 6%-ы ғана инновациялық қызметпен айналысатын болса, ал шетелде 60-70%-ға дейін, оның ішінде Германияда 82,5%, Швецияда 75%-ды құрайды екен. Бізге жаңа технологияларды еңгізу арқылы инновацияны көтеру керек. Бұларды өндіріс, өнеркәсіп орындары мен ғылыми-зерттеу институттары, жоғары оқу

орындары бірігіп жасаған жөн. Ғылымның жетістігін нақты өндіріске енгізу тетіктері бізде әлі дамымаған [32].

Экономикамыздың инженерлік жүйесі ерекше көңіл аударуды қажет етеді, себебі инновация – ол тек ғылыми қызмет емес, сонымен қатар көбіне инженерлік сала. Жылда өтетін дүниежүзілік Давос экономикалық форумында глобалды бәсекелестіктің индексі бойынша Қазақстан 2014 – 2015 жж. инновациялық дамуда 89 орында, бұл артта қалу деген сөз. Өкінішке орай, бізде өндіріске инженерлер даярлау саласы кенже қалып отыр. Мен 70-жылдардың басында Шымкент қорғасын зауытында агломерациялық, қорыту цехтарында алдымен слесарь, соңынан инженер болып істедім. Сонда противогаз киіп жұмыс істейтінбіз. Цехта 6-разряды бар слесарь мамандығы жағынан өте жоғары бағаланатын. Қазір мұндай мамандарды іздеп таба алмайсың, бірақ даярлау керек. Мысалы, Қазақстанда жоғары технологиядан қанша инженер даярлау керек екенін білмейміз. Ал Ресей жоғары технологиядан 600 мың инженер маман даярлау керек екенін есептеп айтып отыр. Бұл саладағы жоғары оқу орындарының инженерлер даярлау деңгейі сын көтермейді. Бұрынғыдай студенттерді 1-2 жыл зауытқа жіберіп, тәжірибеден өткізу ісі тіпті тоқтаған. Қазір бізде кәсіби-техникалық білімнің аздығынан өндірісте істейтін инженер, мастер, бригадир жетіспейді, сондықтан осындай мамандарды көптеп даярлау қажет.

Батыс Қытай - Батыс Еуропа жолы, қазақ-қытай мұнай-газ құбырлары сияқты халықаралық жобаларда шетелдіктер емес, негізінен қазақ маман инженерлері, техниктері жұмыс істегені дұрыс. Біздің ел жаңа технологияны меңгермей және

информациялық білімін көтермей, өндірістің инновациялық пәрменділігін дамыта алмайды. Бұл дегеніміз ғылыми техникалық прогресті және интеллектуалдық дамуды тежеу деген сөз. Ал әлем көп алға кетіп қалды, біз осыларды тез ескеруіміз керек. Қазіргі әлем ол **информация:** компьютер, адам, бизнес, заңдар, саясат, қауіпсіздік, экономика, қаржы, технология, мәдениет, т.б. Бұл – адамзат дамуының бір сатысы ретінде жаңа **информациялық қоғам пайда болады** деген сөз [33].

Еңбек өнімділігін арттыру керек. Бізде жоғары білімін болып жұмысты жақсы, жаман, орташа істесең де алатыны бір айлық. Мысалы, негізгі жалақы 70% болса, қалған 30% еңбек өнімділігін арттырғаны үшін берілуі тиіс. Осы жерде **шағын кәсіпкерлікті** жедел дамытуды қатты қолға алған жөн және ол экономиканың дамуының өзегі болуы тиіс. **Кіші кәсіп елге нәсіп болу қажет.** Қазақстанда кіші, орта кәсіптің салмағы аз, ЖІӨ 18-ақ пайызы. Ал дамыған елдерде кіші кәсіп ЖІӨ 50-60%-ын құрайды, ал 70-80 % жұмыспен қамтамасыз етілген. Міне біз осы көрсеткіштерге жетуге тиіспіз. Сонымен қатар Қазақстанда **шағын инновациялық кәсіпкерлікті** ерекше дамыта отырып, жаңа заң қабылдау керек. Бұл экономикамыздың өсуіне үлкен септігін тигізеді. Себебі дүниежүзінде негізгі инновациялық жаңалықтар осы кіші кәсіпорындарынан шығады. Бізде кіші кәсіпті қолдау саясаты әлі де нашар.

Әсіресе, жастар кәсіпкерлігіне, олардың инновациялық тың идеялары мен стартап жобаларына қолдаулар жоғары болуы тиіс. **«Болашақпен» оқып келіп, алып келген жаңалығын қайта шет елге арқалап кетіп жатқан:** АҚШ-тың Кремний даласында, Google, т.б. компанияларда табысты

жұмыс жасап жүрген жастар көп. Біз олардың мүмкіндігін елімізде пайдаланып, оларға тиісінше жағдай жасасақ, олар келер еді.

Кіші кәсіппен айналысқандарды 1-2 жыл салықтан босатып, сонан соң табысына қарай біртіндеп салықты көбейтіп, несие саясатын 3-5%-ға түсіру қажет. Тексерісті тоқтатқан жөн. Ал бізде кәсіпкерлер билік пен құқық қорғау мекемелерінің сауынды сиыры сияқты «сүт шықса да, шықпаса да сауады», дегенін алады. Принципшіл батыл адамдар бұған төзбей, ашық қарсы шығады, көбісі қолын бір сілтеп кетеді, не «бетегеден биік, жусаннан аласа» болып көне қояды. Жаңа қоғамдық жүйеде әрбір азамат өз мүмкіншілігінше халыққа қызмет етуі керек. Олай болмаған жағдайда ілгері дами алмаймыз. Мен ғалым ретінде 1992 ж. шағын кәсіпкерлік туралы кітап жазып, оны билік басындағыларға ұсындым. Тек 5 жылдан кейін ғана кәсіпкерлерді дамыту туралы Президенттің жарлығы шықты. Жалпы облыс, қала, аудан әкімшілігінің жылдық еңбегін кіші және орта кәсіптің деңгейімен бағалау қажет.

Біз кіші кәсіпті тұншықтырмай, керісінше дамыту арқылы бай-қуатты **орта тапты белгілі деңгейде қалыптастыруымыз керек.** Сонда олардың білімі, біліктілігі, рухани және саяси белсенділігі жоғары болғандықтан, қоғамды алға жетелейді. Осы жағдайда ғана барлық әлеуметтік, экономикалық, саяси мәселелер өз деңгейінде шешіледі, әр отбасы, жалпы халықтың әл-ауқаты көтеріледі, ел тұрақты түрде дамиды.

Келешектің технологиясын енгізуге көп қаржы бөліну керек. Жаңа салалар бойынша (жаңа материалдар, энергосресурстар,

гибридтық машиналар, сутекті батареялар, жаңа энергия көздері, отынның түрін пайдалану, нанотехнология, урбанизм т.б.) ғылыми институттарда, университеттерде, өндірісте ғылыми-зерттеулер жасаған дұрыс. Осылар арқылы дүниенің көрінбеген сырын ашуға, келешекті болжауға болады.

*Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңе аспан төнер
Абай*

*Табиғат пен адам бір
гармонияда болу керек*

ОНЫНШЫ СӨЗ

Табиғат пен адам гармониясы қандай?

Ата – бабаларымыз қалдырған Алтайдан Каспийге дейін кең байтақ жеріміз бар, 2,7 млн. шаршы шақырым бай табиғатымыз бар елміз. Өкінішке орай, Кеңестер Одағында орталықтың теріс саясатының арқасында, Қазақстан жеріне экологияға теріс әсері бар химия, қорғасын, фосфор, ауыр металл, т.б. көптеген өндіріс орындары салынып, ұзақ жылдар бойы ауа райын ластады. Оған қосымша Семей, Капустин Яр, Байқоңыр полигондары салынып жүздеген сынақтар жүргізіліп, экологияны бұзды. Мысалы 1949-1991 ж. дейін Семей ядролық полигонында 470 ядролық сынақ-жарылыс жасалды. Онда қанша адам қайтыс болғаны белгісіз. Тек сәулелік зақым (облучение) алғандардың саны 0,5 млн. адамнан асты, осы

жерде 2 млн. гектар ауылшаруашылық жер радиоактивті уланған. Арал, Семей аймақтары экологиялық апат облыстары деп есептеледі. Арал теңізі көлемі бір ұрпақ өмірінде екі есеге кеміді. Республикада жылына 100 шаршы км. керек судың орнына 34,6 шаршы км. сумен қамтамасыз етіледі. Қазақстан сумен қамтамасыз етуде бір адамға шаққанда ТМД елдерінде ең соңғы орында [13].

Байқоңырдан ұшқан ракета қалдықтарының құлауы жергілікті халықтың денсаулығына кері әсер етуде. Осылардың әсерінен Қазақстанның сол аймақтардағы халқы әлі зардап шегуде.

Өндіріс қалдықтарының өзінің көлемі млрд.ған тоннаға жетті. Мысалы тек кен – байыту саласында 20 млрд тонн. астам өндіріс қалдықтары, оның ішінде 230 млн.тонна радиоактивті қалдықтар жиналған. Қазақстанда екінші ресурсты өндіріс қалдықтарын игеру үлкен сала өз кезегін күтіп тұр. Олар үшін енді экологиялық таза өндірістер салуға үлкен инвестиция қажет. Қазақ жерінде де дүниежүзіндегі сияқты экология мәселесі өте өзекті. Осыған қарамастан Қазақстанда табиғатты қорғауға бөлінген қаражат жылына бір адамға шаққанда 0,5 \$ АҚШ долларынан аспайды. Бұл Еуразия елдерінің соңында тұр деген сөз.

Ауыл шаруашылығының проблемалары өзінше бір төбе, олар жоғары да айтылды да. Дұрыс игерілмегендіктен жердің 60% құрғақшылыққа айналған. Антропогенді ауыртпалықтан Қазақстан жерінің басым көпшілігінде табиғат аясы бұзылған. Осы көп жылдан бергі қордаланған табиғатты қорғау мәселелері кезек күттірмейтін, көптеген қаржы және мемлекеттік деңгейдегі іс-шараларды қажет етеді [29,30].

Жер мәселесін кеңірек қарастырған жөн. Жалпы адамзат тарихта бірінші рет жер планетасының биологиялық негізінің бұзылуына себепші және куә. Ол дегеніміз планетаның биологиялық принциптерін бұза отырып, шынында да біз өз – өзімізді құрта бастадық. Адамзаттың бір жартысы тек баюды ойлап, олар өздерінің сол табиғаттың бір бөлігі екенін ұмытып кетті. Басқаша айтқанда, табиғатты аялау біздің жан дүниемізге, психологиямызға, денсаулығымызға тікелей әсер етеді. Өкінішке орай, біз тек өзімізді жоғары санап, өзіміздің күшті болуымызды ойлаймыз да, жалпы бүкіл тіршіліктің дамуына қызмет етуді ұмытып кетеміз.

Менің ойымша, дүниежүзілік қоғам, адам қоғамының сыртында бола тұра – дүниедегі барлық тіршілікпен, тау мен жан-жануар, жәндікпен, өзен-сумен, өсімдіктермен, т.б. глобалды және биологиялық байланыста. Сол себептен тұрақты дамуымыз деген ол бүкіл тіршіліктің жақсы өмірі. Ал біз болсақ, солардың бір бөлігіміз. **Табиғат тұрғанда бізде тұрамыз – табиғат біз, осыны ұмытпайық ағайын!.** Бұл туралы Абай атамыз былай деген:

*«Күн – күйеу, жер қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай құшті ...
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып, түрленер тоты құстай»*

Сондықтан енді тіршіліктің келешегі негізінен адамзат қолында тұр. Біз не табиғатты сақтаймыз, не жердегі өмірді өзімізбен бірге жоқ қыламыз. Басқа жол жоқ. Тек табиғатпен гармониялық өмір бізді бақытты етеді. Экология өркениеті деген осы.

Ғалымдардың айтуынша, адамзат қазір ғаламдық экологиялық апаттың бірінші сатысында тұр. Бірақ, экологиялық тұйықтан шығатын мүмкіндіктер әлі бар, «қайтарымсыз нүктесінен» әлі өтпедік. **К. Маркс табиғатты жыртықшылықпен пайдалануды табиғаттың өзі жазалайды деп атап көрсеткен.**

Жердің биосферасы адамзат пайдаланатын көптеген ресурстарға ие, бірақ олар сарқылуда және ғасырдың соңында бітуі мүмкін. Адамзат “қайтарымсыз нүктесіне”, әсіресе, жаһандық экологиялық апаттар процесінің дамуына жақындап қалды. Осыған байланысты, ХХІ ғасырда табиғи-ресурстардың рационалды пайдаланылуы, планетаның жаһандық экожүйесінің сақталуы өзекті болып табылады. Кейбір ғалым-эксперттердің бағалауынша, егер адамзат планетаның экожүйесін сақтау бойынша тез арада маңызды шаралар қабылдаса, адамзаттың экологиялық жойылуы ХХІ ғасырда орын алуы мүмкін [34,35].

Осы уақытқа дейін ғаламшар масштабында жер биосферасында және де ноосферада адамзат кооперациясы сирек қойылды. Енді мемлекеттер статусына қарамай, адамзат өркениеті үшін мүмкін болатын апатты экологиялық салдарды жою үшін компромистік шешімге келуге тура келді.

СО₂ бойынша 2020 жылға дейін Киото хаттамасын жетекші елдері – АҚШ, ҚХР, ЕО, Үндістан, Ресей мемлекеттерінің өздері орындамай отыр. Сондықтан парниктік газдарды қауіпсіз деңгейге дейін азайту, қалдықтарды қысқарту бойынша түбегейлі шешімдерді қабылдау уақыты жетті. Бұл жағдай бойынша, не Копенгаген конференциясы (2009 жыл), не БҰҰ-ның тұрақты дамуы бойынша «Рио+20» конференциясы аталған мәселені шеше алмады. Біріншіден,

CO₂ қалдықтарына салықтық реттеулер мен қатаң санкциялар енгізу керек, екіншіден, **«жаһандық энергoэкологиялық қор»** құру керек және осы процесті тұтасымен жолға қою керек.

2009 жылы климаттың өзгеруіне байланысты Копенгагенде қабылданған халықаралық конференцияда БҰҰ бекітілген декларацияда жаһандық жылыну шегі 2 °C дейін болып қабылданды. Бірақ, өкінішке орай, тіпті БҰҰ сияқты ең беделді ұйымның өзі АҚШ, ҚХР және басқада әлемнің ірі мемлекеттеріне ықпал етуге қауқарсыз. БҰҰ-ның дәрежесі жаһандық мәселелерді шешуге дәрменсіз екені, сонымен қатар басшылардың саяси еркіндігі жетіспейтіндігіне куәлік етеді. Экологиялық дағдарыс болған кезде, бір шешім қабылдаудың өзі кеш болады.

Қорытындылай келе, егер біз шынымен **қоғамды ізгілендіруге** қадам бассaq, онда ХХІ ғасырда қоғам мен табиғаттың үйлесілімділікте дамуы үшін бірінші қатарлы міндет болып жалпы адамзаттық өркениет үйін салу болады (2 суретте көрсетілгендей). Квинтэссенция ретінде шектелген дағдарыс алдындағы декларацияда көрсетілген **энергoэкологиялық жаһандық стратегины** Біріккен Ұлттар Ұйымында – да қабылдауды ұсынамыз. Энергoэкономиканың кезеңі басталады, яғни, әртүрлі апаттар мен экологиялық дағдарыстар болмайтын адамзаттың дамуы, қауіпсіздігі, жайлылығы, қалыптылығы үшін энергияны үнемдеу [5].

Ең қиын жағдайда «өлім аңғарынан» тығырықтан шығу жолы – ноосфералық энергo-экологиялық пайдалануды өндірісте қолдану және Күн энергиясын, сутекті отынды, магниттік энергияны тұтыну болмақ. Бұл **VI технологиялық укладты** игеруге негізделген ХХІ ғасырдың екінші ширегіндегі

жаңа энергэкологиялық революция, жаңа энерготұтынудың жаңа парадигмасы болады. Осы революциялық серпінді іске асыру үшін, әлемдік өркениет серіктестігіне ауқымды күш жұмсау керек.

Қысқаша айтқанда, Қазақстанға көп жылдан бері қордаланып қалған, ластанған, қоқыр-соқыры көбейген табиғатты тазалаумен қатар, адам жанын, арын, моралін, ой-өрісін, психологиясын, рухани құндылықтарын тазартатын бізге **үлкен «сыпырғыш»** өте қажет. Осыларды қашан, қалай жасаймыз, ол сізбен бізге байланысты ағайын. Ең абзалы әркім, әр отбасы өзінен бастай берсе...!

*Партия қуған өңкей қырт
Жазылмайтын ол қылқұрт
Мен тартам ел қайғысын,
Әкімі – залым, биі – әңгүрт
Шәкәрім*

*Халықтың сенімін ақтау өте қымбат!
Ол табандылық пен жігерлікті, патриотизімді
және келешекке деген сенімді қажет етеді.*

ОН БІРІНШІ СӨЗ

Басқару жүйесі тиімді ме? Кәсіби біліктілігіміз қай деңгейде?

Қалай, қашан тиімді басқарамыз?

Абай «Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген

адамға екі түрлі нәрсе керек. Әуел – бек зор Өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Екіншісі – ол адам есепсіз бай болуы керек. Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен , не жерлеп, не сырлап айтқанменен еш нәрсеге көндіру мүмкін де емес»,- деген [1]. Абай мен Шәкәрім жанына батқан осы сөзді қатты айтса да ол сол уақытқа, кезеңге байланысты болса керек. Қазір де осылардың біразы шын болуы да мүмкін, алайда заман өзгерді. Егеменді ел болдық, дамып келеміз, көп білгеніміз, оқығанымыз да бар, жастарды шетелге оқытып та жатырмыз, дамыған шетелден тәжірибе де алып келеміз. Бірақ Қазақстанда бәрі жақсы, бізде бәрі тұрақты, әлеуметтік және дінаралық ынтымақ берік дегенімен, қара халықтың наразылығы байқалмай қоймайды. Ол жалақының аздығы, жұмыссыздықтың көптігі, күнкөріс деңгейінің төмендігі, сыбайлас жемқорлықтың шарықтап тұрғандығы, т.б. келеңсіздіктер.

Сондықтан қателіктерді ең алдымен өзімізден, өзіміз іздеуіміз керек. Қарап отырсаңыз, мемлекетті басқару жүйесінде қарама-қайшылықтар, саяси құрылымындағы біржақтылық, сайлаудағы бұрмалаушылық, шарықтап кеткен сыбайлас жемқорлық, т.б. көп. Біздің қазіргі жағдай өздеріңізге мәлім. Күйеуге беретін қыздың жасауын жасағандай қылып: «Ойбай, біздің экономикамыз өсіп жатыр» дегеннен аса алмай отырмыз. Бұл – шындық. Бізде талант иелері жоқ емес, болған да, болады да. Билік жүйесі соларды іске қосуы керек. Бір Абай мен Шәкәрімнің өзі қазақ қауымын алға жетеледі. Қазір әртүрлі идеяларды електен өткізіп, сараптамалық орталықтар ашып, оның ұсыныстарын пайдаланғанда ғана ілгері басарымыз анық. Себебі ХХІ ғасыр әлеуметтік-экономикалық дамудың келесі

қадамын жасауға итермелеп, жаңаша сапалы басқару жүйесін талап етеді.

Дамуымыздың ең басты басымдылықтары: рухани құндылықты жаңғырту, сыбайлас жемқорлықты жою, кәсіби біліктілік, демократиялық жүйе жасау.

Демократиясыз басқару тиімсіз. Нақты айтар болсақ, қазіргі Қазақстандағы Мемлекеттік басқару жүйесі тиімсіз, кәсіби біліктілігі төмен деңгейде, әсіресе өндіріс жағынан мамандар аз. Дамыған шетел тәжірибелеріне сүйенер болсақ, басқару жүйесінің сатылары аз болу қажет, сонда басқару тиімділігі жоғары болады. Мысалы біздің министрліктің басқару жүйесінің сатылары 13-14 деңгейді құрайды: министр, вице-министрлер, жауапты хатшы, комитет төрағасы, комитет төрағасының орынбасарлары, департамент басшысы, оның орынбасарлары, бөлім басшылары, оның орынбасарлары, сектор басшылары, бас маман, жетекші маман, маман, ассистент. Олар бірі бірінің жұмысын қайталауда, пысықтауда, қадағалауда т.б. Ол облыс, аудан, ауыл әкімдіктерінде де жеткілікті. Ал шетел тәжірибесінде басқару жүйесі 7 сатыдан аспаса, әрі олар үшін тиімді деп есептеледі. Бізде сатылы билік те көп, басшы да көп. Жалпы халық: «бұл заман әкім мен әншінің заманы болды», – деп айтып та жүр. Қорыта айтсақ, бұл қоғам мен билік арасындағы диалогтың нашарлығын көрсетеді.

«Қалың елім қазағым қалың жұртым, бас басына би болған өңкей қиқым» – деп Абай айтпақшы, біздің қазақ билікке құмар емес пе? Жақында еліміздегі кадр корпустарын іріктеуде 23 мың кадрдың жартысы тестілеуден өте алмады, өткендердің ішінде де сын көтермейтіні жеткілікті. Ел

аузында: «биліктегілердің басым бөлігі жемқорлыққа барады, аузы майланбағаны жоқ. Жалпы билікте пара алмасаң, пара бермесең ол жерде жұмыс істемейсің» деген сөздер таралып жүр. Мемлекеттік сатып алу заңының өзі сол жемқорлыққа бейімделген, алдымен параның деңгейі 10% болса, кейбір шетелге қашып кеткен облыс басшылары, әкімдер болса параны 50% дейін көбейтті. Соның салдарынан ондаған миллиардтаған ақша мемлекетке шығын алып келеді. Бұл деген он мыңдаған Қазақстан балаларының көз жасы емей немене?

Ауыл шаруашылығын терең білетін маманның айтуынша қазір сыбайлас жемқорлық жайлаған заман. Рушылдық көбейді, бұрын астыртын болатын, ал қазір ашық түрде, әкім келсе, өзінің адамдарын жинап алады, кейде бәрі бір рудан болып шығады. Соты да, прокуроры да «әйтеуір жоғары жаққа ұсталып қалмасақ болды», – деп, білгенін істейді [30].

Абай айтпақшы: «Біреу – болыс, біреу би. Олардың оқып үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Көңілдері көкте, көздері аспанда адалдық ақыл, ғылым, білім – еш нәрсе, малдан қымбат демейді». Қазір билікпен халықтың арасы алшақтап кетті. [30].

Егер біз ХХІ ғасырдың жаңа талабына сай болғымыз келсе, онда Қазақстанда түбегейлі өзгерістер жасау қажет. Ат төбеліндей ғана түпкілікті қазақ халқының басы қосылмаса, ынтымаққа бармасақ, айналадағы алпауыттарға жұтылып кетуіміз хақ. Себебі, біздің қыруар табиғи байлығымызға АҚШ, Қытай, Ресей, еуропа елдері өздерінің трансұлтты компаниялары арқылы қол салып, дегенін істеп, тағы да көз тігіп отырғаны шындық. Мен деген дүниежүзін аузына қаратқан Кеңестер Одағының да ішінен қалай күйрегенін білеміз.

Сонда қалай тиімді басқарамыз?

Тиімді басқару жолына келсек, біріншіден, мемлекеттік шығынды 10-15%, көп деңгейлі биліктің аппаратын кем дегенде 20-30% қысқартқан жөн. Ысырапсыз, шығындарды барлық деңгейде қысқарту керек. Бұдан үнемделген миллиардтаған қаражатты рухани, әлеуметтік салаға бөлген дұрыс. Екіншіден, білікті, кәсіби кадр даярлау бағдарламасын жасап, жүзеге асыру саясатын қолға алу керек. Үшіншіден, Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың тамырына балта шабылмайынша, миллиардтаған қаржы құмға сіңгендей қалталарға құйыла береді. Төртіншіден, салық жүйесін жаңаша реттеу керек, байларға салық көрсеткішін еселеп көбейтіп, ал кіші кәсіпке жеңілдету дұрыс. Бесіншіден, Қазақстанда демократиялық процессті іс жүзінде жүргізу керек.

Мәселені түбегейлі шешу үшін дамыған елдердің тәжірибесін алып, оған Қазақтың менталитетін қосып, **Мемлекетімізге түбегейлі модернизация** жасау керек: *саяси модернизация, әлеуметтік модернизация, экономикалық модернизация, рухани модернизация, ғылыми-техникалық модернизация.* Халқымыздың келешегі жайындағы ұсыныстарымды билік басына талай рет жазып бергенмін. Бұл жерде айта кететін жайт, осы егемендігімізді алғалы бері үкіметке, әсіресе елбасына, Конституция кепілі ретінде еліміздің дамуындағы әртүрлі салалар бойынша 24 жылда 25-тен астам концептуалды ұсыныс-хаттар жазып беріппін. Оның біразы іске асты, біразы өз кезегін күтуде. Себебі ғалымның ойы ұзаққа барады емес пе?! Берген ұсыныстардың тізімі 100-101-беттерде берілген, ал оның толық мазмұнын 33 сілтемедегі кітаптан табуға болады [33].

Қазақстан 24 жыл бойы президенттік басқару жүйесімен жүрді, болар іс болды. Жақсысы да жаманы да өзіміздікі, оны талдап жатпайық. **Енді саяси демократиялық кезең басталу керек.** Парламенттің рөлін күшейту қажет. Ол дегеніміз мемлекетімізді басқаруды бірінші кезеңде **парламенттік-президенттік басқару жүйесіне көшірілу**, яғни Президенттің құзыры күрт шектелу деген сөз. Үш биліктің – заң, сот және атқарушы биліктің тепе-теңдігін іс жүзінде сақтау. **Нақтырақ айтсам, біз унитарлы мемлекет болғандықтан да, бір палаталық Парламентке өтуіміз қажет.** Онда депутаттардың саны 150, ал оның 50% партиялардан, 50% бір мандатты мажоритарлық округтардан елге белгілі маман, қайраткерлер сайлансын. Себебі қазір партия деп халық қай депутатты жергілікті жерден сайлағанын, өзінің мұң-мұқтажын кімге айтарын, ал олар шешілмесе, қай депутатты қайтарып, басқасын сайлауды білмей қалды. Партиялардың Парламентке өту межесі 3-5% аспасын. Бұл ұсыныстарды мен Парламентте депутат болып, оның ащы-тұщысын татқаннан кейін, кәсіби экс-депутат-маман ретінде көзім жеткеннен кейін, ең тиімді жол деп айтып отырмын [33].

Мұның өзектілігі–көппартиялы Парламент жасақтау және оның статусын көтеру болып отыр. Өйткені Парламентаризм деген «қалталы депутат емес», көп партиялы орта, пікір талас арқылы шындыққа шығу. Бізге ең бастысы – сайлауды таза демократиялық жолмен өткізген жөн. Халық өз дауысын қандай партияларға қанша пайызбен беретіндігін өзгертпей, әкімшілік ресурсты алып тастап, әдеттегідей ұрламай, Парламентке сайлау керек. Ол өз басымнан өтті, келеңсіздіктің құрбаны да болдым. Сайлаудың әділ өткеніне билік емес, халық сенуі

қажет. Сонда ғана ашық пікірталас арқылы Парламентте көппартиялық демократиялық жүйе орнайды. Бізге ең жетпей отырғаны осы. Біздегі Парламентте қазір қол көтер десе, бәрі көтереді, түсір десе бәрі түсіреді, пікірталас, шындыққа жүгініп, қарсы дауыс беру, қалыс қалу деген жоқтың қасы. **Абай айтпақшы: «Көп айтса болды, жұрт айтса көнді әдегі надан адамның» - болғаны ма?** Біреу-екеу болған еді, олар да шығып қалды. Сол себептен де халық оларды «қалталы Парламент депутаттары» деседі. Менің 4 рет Парламент депутаты болып, шетел тәжірибесін көріп, көзімнің жеткені, тек көппартиялы демократия жолымен сайланған Парламентте елде болып жатқан бар шындық айтылса, пікірталас болса, әртүрлі ойлар айтылса және консенсус арқылы жақсы ұсыныстар іске асқанда ғана біздің елде прогресс болады. Қазір бізде Парламент тоқалдың, Үкімет бәйбішенің баласы сияқты.

Реформа билік басындағылардың мүдделері үшін емес, ол қоғамның, елдің мүддесі үшін жүргізіледі. Азаматтық қоғам институттарының жұмысын жетілдіру қажет. Атқарушы мемлекеттік биліктің жұмысына қоғамдық бақылау орнатылуы тиіс. *Абайға жүгінсек «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен, бірақ оны жоғалтып алдық. ... Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді, ол екі мінез қайсы десең – әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен... дау-жанжалды т.б. солар шешеді екен. Екіншісі – намысқор келеді екен. Аты аталып, әруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен. Кәніки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді:*

*Бұлардан айырылды. Ендігілердің достығы – бейіл емес, алдау, дұшпандылығы – кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық» [1]. Абайдан кейін екі ғасыр өтті, «баяғы жартас сол жартас»... Абай айтқан құндылықтарды сыбайлыс жемқорлық түбірімен жұтып алды. Елде пара бермейтін, пара алмайтын адам азайып бара жатыр. Шындығында ағайынгершілік, жерлестік, жүздік, кландық, сыбайластық сияқты теріс үрдістің түбіне балта шабатын кез келді. Әйтпесе ел болып жарытпаймыз. **Белгілі саясаткер Макиаевелли: «билік екі жолмен жүреді: бірі заң арқылы, екіншісі күш арқылы. Заң адамзатқа тән жол, күш хайуанға тән жол», – дейді [36].** Өкінішке орай, бізде заңды аяқасты ету үйреншікті нәрсеге айналып, күшке сүйенуге басымдылық беріліп отыр.*

Халықтың сенімінінен шығу үшін Партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың арасында шын мәнінде **Ұлттық келісім керек**. Ат төбеліндей қазақтың ешқайсысын шеттетпей, Мемлекетіміздің саяси және қоғамдық дамуының Ұлттық басымдылықтарын жасау, ынтымақ, бірлікті күшейту қажет. Ақылға салса, шешілмейтін мәселе жоқ. Ол үшін Конституция гаранты болатын Президент жанынан **«Қоғамдық Палата»** ашылып, қоғамның білікті де білімді азаматтары бір жерде бас қосып, қоғамдағы ең өзекті мәселелерді талқылап, тиімді жұмыс істеген дұрыс. Осы жайындағы ұсыныстарым билікке жіберілген болатын [33].

Жаңа заман, жаңа талапқа байланысты барлық шығынды күрт азайтып, **Мемлекетті басқарудың жаңа жүйесіне (моделіне) көшу керек**. Сол кезде жаңа кадр саясаты, жаңа саяси және элеуметтік реформа адамның тыныс-тіршілігіне тікелей әсер етері анық, сонда ғана халық билікті қолдайды.

Ең дұрысы, **билік осы өзгерістерді өзі бастаған жөн, өзі мұрындық болуы қажет! Сонда ғана, осындай өркениетті ісі арқылы билік шынында да қоғамның саналы әрі салауатты күшіне арқа сүйей алады!** Өз басым, профессионал ретінде, билікті жаңа өзгерістер мен соңы өрістерге шақырамын! Егемендігімізді алғалы 24 жыл болса да әлі күнге дейін өте қажет, баяғыда қабылданатын, бірақ қабылданбаған көптеген заңдар бар. Солардың ішінде кезек күттірмейтіні:

- *Қазақ тілі туралы жеке Мемлекеттік заң;*
- *Меншік туралы жаңа заң;*
- *Негізгі әлеуметтік кепілдік туралы заң;*
- *Ең төменгі жалақы туралы заң;*
- *Кооперация туралы жаңа заң;*
- *Табиғат, жер рентасы туралы заң;*
- *Жергілікті өзін-өзі басқару туралы арнайы заң;*
- *Шағын инновациялық кәсіпкерлік туралы заң;*
- *Меценаттылық туралы заң;*
- *ҚР энергетикалық саясаты туралы заңы т.б.*

Осы т.б өте қажет заңдарды тез арада қабылдау қажет.

Бұл заман ұйықтайтын заман емес. Қазақ аштықтан да, соғыстан да аман шыққан. Ал бәсекелестікті күшейтіп, осы дағдарыстан шығу, дүниежүзілік жаһандану процесінің көшіне ілесіп кету, ол соғыстан да, аштықтан да әлдеқайда күрмеуі қиын мәселе. Бұл терең ақыл-оймен, білім-ғылыммен жүзеге асатын шаруа. Қазақта «қасысаң қаның шығады, қасымасаң жаның шығады» деген сөз бар. «Ақырын айтсам, ақым кетіп барады, қатты айтсам, қарындастың көңілі қалады». Былай айтқанда, қарындас билікте жүргендер. Неге оларды «қарындасым» деп аяуым керек. Олар халық үшін жұмыс істемей ме? Олар мықты

болса, ғылыммен айналысып, ғылымға келіп жұмыс істесін. Бәрі де ғылым докторы, кандидаты. Өздері қорғап алғаннан кейін, бәрін жауып тастады. Енді Қазақстанда диссертациялар қорғалмайды. ТМД елдерінің бәрінде бар, тек Қазақстанда ғана сапалы ғалым кадрларын даярлау мәселесі өзекті болып тұр.

Тағы да ескертуге тура келіп тұр. Басқару жүйесі тиімді болу үшін жоғарыда айтылған «егер сыбайлас жемқорлықтың тамырына балта шабылмаса», келешектегі жақсы іс-шаралардың шешілуі қиынға соғары анық!

Түйінді ой ретінде айтарым, алдымыздағы екі он жылдықта Қазақстанға ең басты қиындық ол – **Мемлекетті тиімді басқару жолы, кәсіби біліктілік болмақ.** Парламентке келген партиялар мен депутаттардың дүниежүзілік талапқа лайықты жауап беретін істер жасауы, демократиялық процесстердің тиімді жүрізілуі, арқылы ғана олар халықтың басым көпшілігінің сеніміне ие бола алады. Оны тек халықтың, әр отбасының өмір сүру сапасынан, деңгейінен көруге болады.

Халықты дағдарыстан байлық қана емес, тек батыл өткір идеялар, солардың іске асыру тетіктері алып шығады. Еліміздің жарқын болашағына сенімді әрбір азамат, өзін өмір сүріп жатқан қоғамының заңды мұрагері ретінде, жер мен табиғи ресурстардың шынайы иесі екендігін отан сүйгіштікпен дәлелдей алған жағдайда ғана, Қазақстанның гүлдену, мәңгілік ел идеясы сөзсіз жүзеге асатын болады. Осыларды іске асыратын жастарға мен сенемін.

*Болашақтағы дамуда қазбалы отындар
энергиясына пара – пар күн және сутегі
энергиясының эрасы басталады.*

В. И. Вернадский

ОН ЕКІНШІ СӨЗ

XXI ғасырда адамзаттың өмір сүру жолы қалай болмақ?

Жаһандану заманында ең қиыны – өмірде дұрыс жол таба білу. Бұл әрбір адамға да, біздің қоғамға да қатысты. Өз қотырымызды өзіміз қасып отырардай, Абай заманындағы өмір қалған. «Үй өзіміздікі деме, үй сыртында бөрі бар» демекші, Дүниежүзі елдерімен сауда-саттықта байланыс жасап, ынтымақта болмай, ештеңе алға жүрмейді. Сол себептен мәселені кең тұрғыдан қараған жөн. Он екінші сөз осыны негіздейді.

Жер шарында миллиардтаған жыл бұрын пайда болған әлемдік тарихтың дамуы: **өсімдік әлемі→ жануарлар әлемі→ сана→ адамзат қоғамы→ биосфера→ ноосфера**. Біздің планета осындай басты даму кезеңдерімен өмір сүріп келеді.

Адамзат өз өмірі үшін ұзақ күресіп, өзін - өзі және қоршаған ортаны игеруін бастады, оның заңдарын танып, оларды өзінің мүмкіндіктері арқылы арттыруға және қажеттіліктерін қанағаттандырып, дұрыс қолдануға тырысты. Адамзат өзінің жеті мыңжылдық дамуында болашақта жауапкершілікті сезіну үшін мол тәжірибе мен білім жинақтады.

Адамзат сан жылдар бойы өз басынан көптеген соғыстар мен тоқырау кезеңдерін өткерсе де, дәл қазіргідей жалпы өркениеттің сақталып қалуы мен дамуына кері әсерін

тигізетін жағдайға душар болмаған. Жер шарындағы ресурстық байлықтың күрт кемуінен туындаған мәселеге ғылыми тұрғыдан қарауды талап етуде. Бүгінгі таңда адамзат өркениетінің сақталып қалуы және одан әрі өркендеуін жалғастыру үшін жаһандық үрдістердің дамуын басқару, өндірістік-тұтынушылық және өзге де қажетті циклдардың ара қатынасы мен жалпы заңдылықтарын қайта зерттеу қажеттілігі заман талабына айналып отыр.

Постиндустриалды цивилизацияға өтудің интегралды тұжырымдамасын жасау қажеттілігі - мәселені әртүрлі көзқарасқа қарай отырып, әлемдік қоғам мен әлемнің барлық ғалымдары түсіндіруге тырысатын әлемдік тарихи даму логикасының қайта қалыптасу алғы шарттарына негізделеді [33,34,35,36,37,38,39,40,41,42].

Әлемдік тарихи үдерістің объективті логикасы арқылы адамзаттың өткен, қазіргі және болашақ дамуына ортақ мағына беретін, нақты бағалаушы талаптарымен, стандарттармен қамтамасыз ету алда тұрған мәселе. Адамзат жаһандық өтпелі дәуірде индустриалды кезеңнен **әлемнің постиндустриалды даму кезеңіне өтуде**. Бүгін біз 2050 ж., мүмкін 2100 ж. әлем қалай болатынын шешуіміз керек шығар? Адамзаттың ең жоғары ұйымдастыру қалпына жетуіміз қажет.

Осы мәселелерді шешу үшін автор «XXI ғасырдағы адамзаттың өмір сүру стратегиясының концепциясы» деп аталатын мегажобаны жасады (2 сурет). Бұл жобада руханияттылыққа, ғылыми-техникалық революцияға, экологияға, ғарышты игеруге, экономика мен әлемдік қауіпсіздікке негізделген постиндустриалды әлемнің жалпы адамзат өркениетінің ғаламдық үйін құру қағидалары бар.

2 – сурет

Мегажобаның ғылыми жаңалығы – постиндустриалды өркениетке өтудің жоғарыда айтылған **6 базалық элементтерін** бір процесс ретінде тұтас қарап және соның негізінде дүниежүзілік процестерді жаһандық басқару мен реттеудің сетевой моделін жасау. Бұл модель автордың кітабында толық көрсетілген [5]. Сол арқылы өтпелі кезеңде дүниежүзінің тұрақты дамуын сақтап қалу мәселесі қойылған.

Бүгінгі таңда әлемдік қауымдастық алдына **өркениетті басқарудың және әлемдік үрдістерді реттеудің жаһандық жүйесі** қажеттілігі жөніндегі мәселені қоюдың уақыты келді. Бұл дегеніміз – экономикалық және саяси шешімдердің жаһандық жүйесін жасау.

Қазір бізге керегі – **жалпы ұлттар мен ұлыстардың планета аралық бірлігі** және осыған байланысты жаңа дүниежүзілік мекемелер.

Жалпы әлемді басқарудың алғашқы сатысында жоғарыда көрсетілген мәселелерді шешу үшін әлемдік заң шығарушы орган (**Әлемдік парламент**), атқарушы орган (**Әлемдік үкімет**), сот органы (**Әлемдік сот**), **қауіпсіздік кеңесін, діни одақ секілді** нақтыланған өкілеттіктері бар органдарды құру қажеттілігін көтеру қажет. Бұл орайда БҰҰ, ЕО, Үлкен-G8, Үлкен-G20 және өзге халықаралық ұйымдардың, адамзат дамуының барлық жетістіктерінің тәжірибесін пайдалану керек. Егер бұл ұсыныстарды қазірден бастап ескермейтін болсақ, онда дүниежүзілік кезек күттірмейтін проблемаларды шешуде кеш калып қоюымыз әбден мүмкін.

Жалпы әлемнің болашағы. Өркениеттің дамуы, рухани және интеллектуалды лидерлердің қарым-қатынасына, олардың түсінушіліктеріне байланысты болмақ. Мәселенің соншалықты

күрделі екендігі не бірігуде, не жеке-жеке өлуде болып тұр. «Мен» деген АҚШ-тың өзіне ХХІ ғасырда дүниежүзілік лидерлікті Қытаймен, Еуропа одағымен бөлісуге және де басқа ұйымдармен санасуға тура келеді.

2015 жылы БҰҰ-ның әлемдік даму стратегиясы аяқталады. Біздің көзқарасымызша, жаңа кезең басталады, ол нарықтық экономикадан **инновациялық экономикаға, постиндустриалды өркениетке** яғни, жаңа білімге, ғылымға, жоғары технологияларға, адамзаттық капиталдың барлық спектрларымен бәсекелестікке қабілетті рухани құндылықтарды жаңғырту барысына негізделген. Енді осы ғылыми мегажоба жаңа әлемдік даму стратегиясына импульс берсе екен деген үміт бар. Қарапайым тілмен айтқанда, инновациялық экономика – ол шикізат, тауарды шығару емес, **ол жаңа идея туу арқылы даму!**

Президент, Үкімет, Парламентке айтарым, егер бізде осыған лайықты генераторлық идеялар шығаратын білікті мамандар даярлайтын халықаралық деңгейде күшті (орталығымыз) базамыз болмаса, онда біз мәңгілік «үшінші әлем» болып қаламыз.

*Алыстағыны болжамасаң,
жақындағы қиындыққа тап боласың*

ОН ҮШІНШІ СӨЗ

Қорытынды ой мен бір сұрақ

Әрине, Абайдың барлық кара сөздерінің түйінін ашу мүмкін емес. Бұл кітапшада автор Абайдың түйінді-түйінді деген ойларын қазіргі жағдайға және келешекке бағыттап, бай-

ланыстырып, тетіктерін көрсетуге тырысты. Өмір тез өзгеруде, жаһандану және әлемдік дағдарыстар кезеңінде енді қандай ой-болжамдар болады, барлық адами ақыл осыған негізделу керек. Әлемдік деңгейде қажетілігі бар адами қоғамның дамуының қалыбын ауыстырған жөн. Біздің міндетіміз өркениет дамуына кішкене болса да үлесімізді қосумен шектеледі. Барған сайын адамды толғандыратын кешегі тарихтан, бүгінгі күннен гөрі келешегіміз не болар екен деген сұрақ. Адамзат жаһандық өтпелі дәуірде индустриалды кезеңнен **әлемнің постиндустриалды даму кезеңіне өтуде.**

*Біздің пікірімізше, орнын **постиндустриалды өркениеттің инновациялық экономикасы** алмастыратын нарықтық экономикаға көзқарасты өзгерту қажет. Ол жаңа білімге, ғылым мен жоғары технологияларға, руханияттылықтың барлық түрлері мен құндылықтар жүйесін жаңартатын адам капиталының бәсекеге қабілеттілігіне негізделуі тиіс.*

Қазіргі **капитализм мен социализм** де ренессансты өзгерістер кезеңіне аяқ басқалы тұр. Ендігі кезекте постиндустриалық өркениеттің уақыты келді. Осы орайда дамудың басты бағыты ғарышты игерумен ноосфераға шығуға тікелей байланыс пен жаңа жүйелердің қажеттігі аса маңызды. Осыған орай, тарих бетіне капитализм мен социализмнің тоғысқан тұсында адамзат дамуының **үшінші жолы – инновациялық экономикаға негізделген постиндустриалды өркениет кезеңіне шығуы тиіс.** Оны автор «**инновационизм**» жолы деп атап отыр. Бұл қоғамдық қатынастардың жаңа типіне көшу жолы деген сөз.

Ғаламданудың тұрақсыз ғасырында **қоғамды ізгілендіру туралы идея** халықтар мен мемлекеттерді жақындастырудың

факторы болуы мүмкін. Көпжылдық тарихи құндылықтарды жаңғырту мен қолдану жолы арқылы жоғарыда аталған шараларды жүзеге асырғаннан кейін, адамзаттың рухани-мәдени дамуына ғаламдық өзгерістер жасауға кең мүмкіндіктер ашылады. **Бұл қоғамның мәртебесін сақтап, кідіріске айналмаудың үлкен қадамы болмақ. Ізгілендіру идеясының басты міндеті – адамның ой-өрісін, ішкі сана-сезімін ХХІ ғасырдың жаңа өркениетті қоғамының талаптарына сәйкес өзгерту. Әлемдегі карама-қайшылықтарды жөнге келтіру бойынша көп іс атқаруға тура келеді.**

ХХІ ғасырдағы қоғам мен табиғаттың үйлесімді дамуын қалпына келтіру үшін, шикізат ресурстарын, пайдалы қазбаларды игеру мен өндірудегі ірі кемшіліктерді жою болып отыр. Оның орнына жаңа көзқарас, жаңа идея, жаңа даму жобаларын жасау қажет. Бұл шараларды кейінге қалдыруға болмайды. **Тарихи даму заңдылықтарына сүйену** өте маңызды, сондықтан қоғамды рухани-мәдени дамыту мәселесі ең басты маңызды міндет болуы тиіс.

ХХІ ғасырда қоғамның жаңа түрі қандай болуы тиіс деген сұраққа қатысты екі факторды ескерген жөн.

Біріншіден, бүкіләлемдік тарихи даму логикасын (тәжірибесін), сондай-ақ әрбір ел мен аймақтың рухани-мәдени құндылықтары мен шынайы отандық тарихты **қолдану.** Келешекті білу үшін өткен тарихты білу керек: көп уақыттан бері не өзгерді, не кетті, өзгеріссіз не қалды? Абай айтпақшы: дүниенің көрінген сыры мен көрінбеген сырын анықтай отырып келешекті болжауға болады.

Екіншіден, ХХІ ғасырдың жаңа қажеттіліктері, сондай-ақ ең алдымен постиндустриалды ізгілі-ноосфералық

өркениетке өту. Оның бірінші кезеңі – жаңа VI технологиялық укладты игеру. Инновациялық технология, ғылым, техника мен адам капиталын белсенді инвестициялау қажет.

Айтылғандардың барлығы әлемдік тәртіптегі жаңа ғаламдық стратегияны жасау қажеттілігінің шынайы уақытының келіп жеткендігін куәландырады.

Өткен мыңжылдықтағы ыңғайлы өмір сүруді қазіргімен салыстыра келгенде, жаңа өркениетке, жаңа мәдениетке шыдамдылық пен зайырлы плюрализм маңызды болады.

Әлемдік тарихи дамуды ескере отырып, қоғамды ізгілендіру мен руханияттылықты жаңғыртудың негізгі құраушылары автордың ойынша мыналар:

- өткеннің, қазіргі мен болашақтың тарихы;
- әлемдік психологияны трансформациялау; адамның жаңаша ойлау қабілетін арттыру;
- рухани және моральдық құндылықтарды жаңғырту; әлемдік діндерді, оның ішінде ислам, христиан, буддизм, конфуция және басқаларын ынтымақтастыққа, түсіністікке шақыру;
- креативті адам капиталының дамуы барысында әлемдегі халық санының өсуі және олардың өмір сүру сапасын көтеру;
- қоғамның үйлесімді дамуы (гипердемократия заманы);
- ХХІ ғасырдағы рухани революция, жасанды интеллектінің пайда болуы.

Сөз соңында айтарым, жалпы он үш сөзде айтылған ойлар, көтерілген мәселелер, олардың шешілу тетіктері, жолдары бір сәтте туған емес. Бұл ұсыныстардың барлығы менің көп жылдан бері келе жатқан саналы өмірімдегі, ізденісті керек етіп, оларды сараптамалардан өткізіп, талай рет халық арасында айты-

лып сұрыпталған дүниелер. Бұл мәселелер жылдар бойы менің жан дүниемді қозғап, маза бермей, түнгі ұйқымды қашырып, күндізгі тыныштығымды кетірген тіршіліктен шығып отыр. Бұған менің көптеген шетелдерде болған тәжірибем, зауытта істеген жұмыстарым, 45 жылдан астам өмірлік тәжірибем мен іргелі ғылыми ізденістерім, Парламентте 4-рет депутат болып істеген еңбектерім, әсіресе халық арасындағы көптеген кездесулерім өз септігін тигізді. Әсіресе кейінгі жылдары тарихымызға, мәдени, рухани құндылықтарымызға мән беріп, көптеген ұлы дала тұлғаларының өмірімен, еңбектерімен жете танысқан уақыттарда, олармен жиі ой-өріс арқылы сұқбаттасып, ақыл кеңес алатын болдым. Жиі-жиі Абаймен, Шәкәріммен, ой-пікірлесіп, соларды ақ қағазға түсіріп, алдарыңызға қойып отырмын. **Кейде қатты кетсем, кешірім сұраймын**, себебі уақыт талабы, дүниежүзілік дағдарыс сын айтуды қажет етеді, солар арқылы шындықтың көзі, келешекке жол ашылуы мүмкін. «Сын түзелмей, мін түзелмейді» – дейді кемеңгер халқым. Бұл еңбектің кемшілігі болса, келешекте толысып кемелдене берер.

Қорыта келгенде, мынаны айтқым келеді. Мен қазақ елінің амандығына, әр отбасының бақытты және қауіпсіз өмір сүру үшін жұмыс істедім. Егер менің айтқандарым уақыт өте дәлелденіп, ұсыныстарым, істеген істерім Қазақстанның дүниежүзіндегі өркениетті елдердің қатарына қосылуына кішкентай болса да септігін тигізіп жатса, онда менің еңбегімнің зая кетпегені, өмірдегі негізгі миссиямның орындалғаны деп есептеймін.

Осы еңбек туралы мен өзімше «ақыл-ой кеңесін» құрдым. Оған бұрынғы ұлы дала тұлғаларымен қатар өзім көрген,

білетін кейінгі ғұламаларды, қайраткерлерді қостым, еңбектерін оқыдым, ақыл-кеңестерін алдым. Олар: Д.Қонаев, Қ.Сәтпаев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Зиманов, Б.Әшімов, А.Асқаров, Ө.Сұлтангазин, Ш.Шокин, М.Айтқожин, Ө.Жолдасбеков, С.Такежанов, К.Тұрысов, М.Оспанов, А.Абдуллин, т.б. және басқа да мемлекет, қоғам қайраткерлері, зиялы қауым ғалымдар. Мен осылардың бәріне ризашылығымды білдіремін және де олардың отбасына, туысқандарына рахметімді айтамын. Егер осы азаматтар ақыл-кеңес бермесе, олардың рухани құндылықтарын пайдаланбасам, менің жазғандарымнан мұндай дүние тумас та еді. Тағы да көп рахмет, Олардың әруақтары Қазақ елін қолдап жүрсін!

*Үш – ақ түрлі өмір бар: бәрі де мас,
Бір рәуішті болады шал менен жас.
Ең керекті дегенің – ортанышы өмір,
Түгел қолың жетпейтін бір жанталас.*

*Қапы өткізбе сол кездің бір сағатын,
Өкініші қалмайды, кетсе азатың.
Күні – түні дей гөрме, ғылым ізде,
Қалсың десең артыңда адам атың.*

*Өмірдің басы – бала, ортасы – адам,
Қартайып, шал болған соң кетті шамаң.
Мақтап жүрген өмірің осы болса,
Үш- ақ ауыз өлеңмен болды тамам.*

Дала ойшылы Шәкәрімнің «үш-ақ ауыз» өлеңінің маңызын он үш қара сөзге сыйдыру қиын болды...

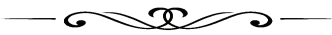

Келешекке қояр бір-ақ сұрағым бар? Адамзат ХХІ ғасырдың екінші жартысы және ХХІІ ғасырда жаңа белеске шықпақшы. Ол қандай белес? Ол қоғамдық ноосфера өркеніетін құру, космосты игеру. **Біздің алдымызда «ноосфералық ізгілендіруге және әлемдік өркеніеттің І типіне қалай өтеміз?» деген сұрақ туады.** Бұған көзі ашық, көп оқыған, дүниежүзілік өркеніеттің дамуын ізденген жастарымыздың арасынан келешек әл-Фараби, Дулати, Абай, Шәкәрім, Шоқандарымыз сияқты т.б шығып, өз жауабын берер деген сенімдемін. **Түбі Қазақ Мемлекеті өркеніеттің төріне шығуы керек.** Осыған атсалысайық ағайын!

*Қазақстан Ғалымдар одағының президенті,
ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты,
Халықаралық инженерлік академиясының,
т.б. академиялардың академигі,
Парламенттің 4 рет экс-депутаты,
экономика ғылымдарының докторы,
профессор, мастер спорта СССР*

О. СӘБДЕН

Адрес: Қазақстан Республикасы,
Алматы қ, 050010,
Құрманғазы к-сі, 29 каб. 213
E-mail: osabden@mail.ru
тел. +7 (727)261-19-06, 272-12-16

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай Құнанбаев. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. -124 б.
2. Абай. 1,2 том Алматы, «Жазушы баспасы», - 1995
3. Әуезов М. Абай жолы. Алматы, 2006.
4. Джан Хауг. Нострадамус. Полное собрание пророчеств. – М., 2002. -864с.
5. Сәбден О. ХХІ ғасырдағы адамзаттың өмір сүру стратегиясының концепциясы – Алматы, 2014 . - 72 б.
6. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары. – Алматы, «Жазушы», 1988. -560 б.
7. Сәбден О. «Түркістан өңірі» рухани – жаңа технологиялық кластерін құру Қазақстан қоғамын ізгілендіру жолы. – Алматы, 2014. - 104 б.
8. Рысқұлов Т. Собрание сочинений в 3- томах. – Алматы, Казахстан, 1997.
9. Ольденбург С. Конфуций. Будда Шакьенмуни. – М., 2012. - 192 с.
10. Байпаков К.М. Азимхан А. Все дороги ведут в Туркестан: памятники, персоны. –Алматы, 2013.
11. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы, «Туран», 2003. -616 б.
12. Қазақстан тарихы көне заманның бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы, «Атамұра», 2010.
13. Сәбден О., Арменский А, Копылов И. и др. Управление жизнью на планете земля. –Алматы, 2012. -628с.
14. “Қаныш” энциклопедиясы, – Алматы, “Қазақ энциклопедиясының” редакциясы, 2011.

15. Қонаев Д.А. О моем времени. –Алматы., «Дәуір», 1992. -312 с.
16. Абдулин А. Геология Казахстана. – Алма-Ата, 1981. -186 с.
17. Қазақ энциклопедиясы. 10 томдық. – Алматы, «Қазақстан», 2008.
18. Мағауин М. Шыңғыс хан. Төрт томдық. – Алматы, «Дәуір», 2011. - 608 б.
19. Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. –Москва, Наука, 1986.
20. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. –Алма-Ата, 1985.
21. Айтматов Ч.Т. Товро кассандры. Спрг, «Азбука-классика», 2007.
22. Жак Аттали. Краткая история будущего. – Питер, 2014.
23. Назарбаев Н.Ә., Еуразия жүрегінде. – Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. -308 б.
24. Зиманов С. Полное собрание сочинений. 10 томов. – Алматы, Медиа – корпарация «заң», 2009.
25. Жолдасбеков Ө. Машиналар механизмдерінің теориясы. – Алматы, Ғылым, 1979.
26. Мырзахметов М. Абайтану 1-2 кітап, – Астана «Деловой Мир», 2010-1180 б.
27. Шаханов М. Өлеңдер, балладалар, дастандар, әндер. – Алматы, 2012.
28. Бельгер Г. «Избранное», изд., «Ruap», 2014
29. Калиев Г. Аграрные проблемы на рубеже веков. РГП «НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, – Аламты, 2003.

30. Тұрғамбаев Г. Ақиқат жолында. – Алматы, 2008. – 480 б.
31. Лама Шариф. г. «Казахстанская правда». 10.08.2011.
32. Кошанов А.К. Избранные труды в 10 томах. – Алматы, экономика, 2014.
33. Сабден О. 22 томдық Экономика таңдамалы еңбектері. – Алматы, 2012.
34. Субетто А.И. Ноосферно-научные и духовно-нравственные основания выживания человечества в XXI веке. «Астерион», – Санкт-Петербург, 2013.
35. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. – М., Наука, 1991.
36. Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия. – Минск,
37. Гумилев Л.Н., Древние тюрки –М., 2014.
38. Кейнс Д.М. Экономические последствия мира. (The EconomicConsequencesofthePeace, 1919).
39. Stiglitz J. Freefall: America, Free Markets and the Sinking Economy Norton: 2009.
40. Яковец Ю. Глобальные экономические трансформации XXI века. Экономика. -384 стр. 2011
41. Фридман Д. Следующие 100 лет: прогноз событий XXI века. – М., ЭКСМО. 2010.
42. Мичио Каку. Физика будущего. – М., 2012.
43. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. М.Жолдасбеков, Қ.Салғараұлы, А.Сейдімбек. – Астана., «Күлтегін», 2001. -357 б.

44. «Түркістан» халықаралық энциклопедия. Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы, Қазақ энциклопедия. 2000. -656 б.

45. Түрік халықтары тарихының мұражайы. – Алматы, 2003. 53 б.

46. Бабалар сөзі. – Астана, «Фолиант», 2015

47. Дербісәлі. Ә. Қазақ даласының жұлдыздары, Тарихи-филол. зерттеу, А., 1995.

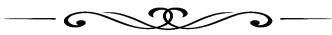

**1990 - 2014 жж. Қазақстан Республикасы Президентіне,
Үкіметіне берілген ұсыныс-хаттар тізімі:**

1. О республиканской программы подготовки кадров за рубежом. (1990 г.)
2. О создании и организации деятельности Национального научного фонда. (13 ноября 1991 г.)
3. О создании Высшего консультативного совета по науке и технике при Президенте Республики Казахстан. (Июль 1992 г.).
4. Об интеграции науки, образования и подготовки кадров. (23 ноября 1993г.)
5. «О корректировке Правительственной программы. (1994г.)
6. О концепции новой экономической политики (Февраль 1995 г.)
7. Концепция новой экономической политики («Советы Казахстана», январь 1995г.)
8. Жаңа экономикалық саясаттың тұжырымдамасы («Халық кеңесі» 13 қаңтар, 1995 ж.)
9. О государственной поддержке отечественных производителей (1995г.)
10. Об ускорении экономической реформы в Казахстане на пороге XXI века. (Ноябрь 1997г.)
11. О государственной монополии на производство виноводочной продукции и создании национальной корпорации «КАЗАХСТАН ШАРАБЫ» (Май 1998г.)
12. Об ускорении экономической реформы (май, 1998г.)

13. О создании Национального Агентства по науке и технологиям (Апрель 2006г.)
14. Стабилизация и рост конкурентоспособности экономики Казахстана. (Алматы, 2008г.)
15. Об инновационном развитии экономики Казахстана и роль науки (Алматы, 2009г.)
16. О повышении конкурентоспособности человеческого капитала в Республике Казахстан (2010).
17. Экономика 2020 – новый путь и Казахстанское экономическое чудо (2011г.)
18. О создании национального научного центра фундаментальных и прикладных исследований (2011г.)
19. О некоторых направлениях совершенствования организации и управления территориальным развитием (2011г.)
20. Общественная палата Республики Казахстан –палата больших надежд (2011 г.)
21. К политической модернизации страны:новый подход и новый проект ее реализации (2011г.)
22. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тіл туралы» жаңа заң жобасы (2011 ж.)
23. «Түркістан Өңірі» Рухани – жаңа технологиялық кластерін құру туралы (2012ж)
24. Записка о пенсионном возрасте женщин (22.05.2013 г.)
25. Записка О реформе науки (Открытое письмо 06.03.2014)

Оразалы СӘБДЕН

1947 жылы 20 мамырда ҚазССР, Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас ауданы, Тастұмсық ауылында туылды.

Қазақ химия-технология институтын бітірген (1970 ж.). Экономика ғылымдарының докторы (1989 ж.). Профессор (1999 ж.), ҚР ҰИА және ХИА академигі (1992 ж.), ҚР ЖМ ҒА және ЖМ ХҒА академигі (1996 ж.), «Еуразия» ХЭА академигі (1998 ж.), Қазақ жаратылыстану ғылымдар ұлттық академиясының академигі (2009 ж.), «Қазақстан ғалымдар одағы» республикалық қоғамдық бірлестігінің президенті (2006 ж.).

1970-1973 жж. – Шымкент қорғасын зауытының «Қазмонтавтоматика» трестінде жұмыс істеді.

1973-1990 жж. – Қазақстан ҒА Экономика институтының аға экономисі, кіші, аға, бас ғылыми қызметкері.

1990-2001 жж. – ҚР Парламентіне төрт рет депутаттыққа сайланды. Экономикалық реформалау бойынша, ғылым мен халыққа білім беру мәселелері бойынша Комитеттердің Төрағасы.

2001-2003 жж. – Х.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің президенті.

2004-2006 жж. – М.Тынышпаев атындағы ҚазАТКпрофессоры, «Қазақстан - АҚШ» талдау және болжау институтының Президенті.

2006 –2012жж. – ҚР БҒМ ҒК Экономика институтының директоры.

2012ж. - жылдан ғылым орталығының жетекшісі, ҚР БҒМ Экономика институтының бас ғылыми қызметкері.

600 астам ғылыми басылымдардың авторы, оның ішінде 70 монография.

Ғылым мен білімнің халықаралық ықпалдасу жағдайында АҚШ, ҚХР, Түркия, ЕО, ТМД-ның жетекші шетелдік ғылыми және білім беру орталықтарымен халықаралық әріптестік және Қазақстан ғылымын лайықты таныстыру үстінде. ТМД елдерінің Халықаралық ассамблеясындағы ғылым мен білім, мәдениет және жаппай ақпарат құралдары бойынша тұрақты комиссиясының төрағасы бола отырып, ТМД елдеріндегі экономикалық жүйесін реформалауды заңдық тұрғыдан қамтамасыз етуде айтарлықтай үлесін қосты.

О.Сәбден Ресей Ғылым Академиясы Ғылыми кеңесінің Еуразиялық экономикалық интеграция, модернизация, бәсекеге қабілеттілік пен тұрақты дамудың кешенді мәселелері бойынша мүшесі (Ресей ғылым академиясының Президентінің 18.09.2012 ж.№ 296 бұйрығы), сондай-ақ ЕврАзЭС (2010 ж. бастап) жаңа технологиялары бойынша комиссия мүшесі, Халықаралық инженерлік академиясының, Жоғарғы мектеп Академиясының, және Халықаралық инноватика академиясының шынайы мүшесі. Бірқатар ірі халықаралық жобалардың авторы [5,7,13,33].

Еркін күрес бойынша СССР спорт мастері, Қазақстан чемпионы.

«Түрік халықтары тарихының келбеті» альбом идеясының (2003 ж.), сондай-ақ өз қаражатына тұрғызылған «Түркібасы Әулиесі» (2004 ж.) тарихи монументінің авторы. «Жаралы сезім», «Жаксы адам» көркем фильмдер идеясының авторы, соңғысының сценариясының авторы.

Техника мен ғылым саласында Лениндік комсомол сыйлығының лауреаты (1980 ж.); Ғылым, техника және білім саласындағы (2003 ж.) Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты. 2007 жылы Ресей мен Қазақстан арасындағы ғылыми әріптестікті дамытуға қатысты сіңірген еңбегі үшін Ресей Қауіпсіздік кеңесінің атынан Ломоносов орденімен марапатталды.

